
**AZƏRBAYCAN TEXNİKİ UNIVERSİTETİNİN NƏZDİNDƏ
BAKİ TEXNİKİ KOLLECİ**

"HUMANİTAR ELMLƏR FƏNN BİRLİYİ"

"AZƏRBAYCAN TARİXİ"

MÜHAZİRƏ MƏTNLƏRİ

(36 saat)

(ümumtəhsil qruplar üzrə, II semestr)

BAKİ-2022

MÜNDƏRİCAT

1. Səfəvilərin Ərdəbil hakimliyi.....	94-95
2. Səfəvilər dövlətinin yaranması və yüksəlişi.....	96-100
3. Səfəvilər dövləti XVI – XVII əsrlərdə.....	101-105
4. Azərbaycan XVII əsrin II yarısı – XVIII əsrin əvvəllərində..	106-108
5. Səfəvilər dövlətində iqtisadi inkişaf.....	109-114
6. Mədəniyyət.....	114-118
7. Azərbaycan torpaqlarının azad olunması uğrunda mübarizə.	
Nadir şah.....	118-122
8. Quba xanlığı.....	123-125
9. Şəki xanlığı. Car–Balakən camaatlığı.....	126-128
10. Qarabağ xanlığı.....	128-130
11. Naxçıvan xanlığı.....	130-132
12. İrəvan xanlığı.....	132-134
13. Cənub xanlıqları. Təbriz , Qaradağ xanlıqları.....	134-137
14. Urmiya , Xoy xanlıqları.....	137-140
15. Ağa Məhəmməd şah Qacarın mərkəzləşdirmə siyasəti.....	140-144
16. Xanlıqlar dövründə sosial – iqtisadi həyat.....	144-147
17. Mədəniyyət.....	147-151

Mövzu1. Səfəvilərin Ərdəbil hakimliyi

Səfəvilərin Ərdəbil hakimliyi

Səfəvilər sülaləsinin yüksəlişi monqol istilasına təsadüf edir. XIII əsrdə monqolların işğal etdikləri ərazidə sufi-dərviş təriqəti (orden və ya məktəb) yarandı və tezliklə sənətkar və kəndlilər içərisində geniş yayıldı. XIII əsrin sonunda belə dərviş ordenlərindən biri də Azərbaycanın Ərdəbil şəhərində yaranmışdır. Ordenin və şeyxlər sülaləsinin adı XIII–XIV əsrlərdə yaşamış Şeyx Səfiəddin İshaq əl-Musəvi əl-Ərdəbilinin adı ilə bağlı idi. Bütün Ərdəbil əhalisi şeyxin müridləri hesab olunur və göstərişlərinə əməl edirdilər. Şiəlik təriqətinə mənsub Səfəvilərin müvəffəqiyyətinə səbəb Ərdəbil şeyxlərinin başçılıq etdiyi hərəkatın ölkənin oturaq əhalisinin tələbini ifadə etməsi idi. onralar Səfəvi təriqətinə Şeyx Cüneyd (1447–1460), Şeyx Heydər (1460–1488), Şeyx Sultanəli (1488–1494) və Şeyx İsmayıl (1494–1501) başçılıq etmişdir.

XV əsrin ortalarından etibarən Səfəvilər uğurlu yürüşlər keçirərək böyük qənimətlər əldə edir və tədricən Ərdəbildə öz mövqelərini möhkəmləndirirdilər. Bu vaxt Azərbaycanın cənubunda Qaraqoyunlu Cahanşah hökmranlıq edirdi. Onun tələbi ilə Şeyx Cüneyd 1449-cu ildə Ərdəbili tərk etdi. O, Misir, Suriya, Mesopotamiyanı gəzib dolaşdıqdan sonra Diyarbəkirə qayıtdı. Qaraqoyunluların rəqibi Ağqoyunlu Həsən bəy Bayandur (Uzun Həsən) tərəfindən səmimi qarşılandı və onunla qohumluq əlaqəsi yaratdı. onralar Səfəvi təriqətinə Şeyx Cüneyd (1447–1460), Şeyx Heydər (1460–1488), Şeyx Sultanəli (1488–1494) və Şeyx İsmayıl (1494–1501) başçılıq etmişdir. Sultan Yaqub Ərdəbili işğal etdi, Şeyx Heydərin oğlanları: Sultanəli, İbrahim və hələ iki yaşı tamam olmamış İsmayılı əsir aldı. Onlar Şiraz yaxınlığında İstəxr qalasında dörd il yarım saxlanıldı.

1492-ci ildə hakimiyyətə gələn Ağqoyunlu Rüstəm Mirzə onları həbsdən azad etdi, Sultanəlini Ərdəbilə qaytardı və onu müstəqil hakim kimi tanıdı. Lakin Sultanəlinin nüfuzunun artması Rüstəm Mirzəni qorxuya saldığı üçün ona qarşı 5000 nəfərlik ordu göndərirdi. 1494-cü ildə Sultanəli Ərdəbil yaxınlığında Şəməsi adlanan yerdə Ağqoyunlu qoşunu ilə döyüşdə öldürüldü. Ağqoyunlular yenidən Ərdəbili zəbt

etdilər. Sultan Əlinin qızılbaşları Ərdəbil yaxınlığındakı Şəməsi adlı yerdə darmadağın edildikdən sonra sədaqətli sufilər Şeyx Heydərin oğulları İsmayıl və İbrahim Ərdəbildə gizlənməyə kömək etdilər. Onların ardınca Heydərin övladlarını hər vasitə ilə tutmaq və məhv etmək tapşırığı almış Eybə Sultanın dəstələri şəhərə daxil oldular. Eybə Sultanın dəstələri həmin hadisələri danışan anonim salnaməçinin dediyinə görə, “Ərdəbil əhalisinə münasibətdə zorakılığa və təzyiqə əl atdılar, qətl və qarətlərə başladılar”. İsmayıl, anası Aləmşah bəyimin ilk vaxtlar onları gizlətdiyi Şeyx Səfiəddin məqbərəsini tərk edərək Qazi Əhməd Kakuli adlı Səfəvi müridlərindən birinin evinə köçdü və üç gün ərzində orada qaldı. Dördüncü gün İsmayılın dəstəsi Rəştə doğru hərəkət etdi. İsmayılın tərəfdarları Rəşt hakiminin dövlətinə baxmayaraq, onu “Ağ məscid” deyilən yerdə yerləşdirməyi üstün tutdular. Rəştdə olduğu zaman İsmayıl daim məscidin qonşuluğunda yerləşən zərgərlik dükanının sahibi Əmir Nəcm adında yerli sakin qulluq etmişdi. Rəşti də təhlükəsiz hesab etməyən sadıq müridlər İsmayıl Lahicana, Gilanın Biyepiş vilayətinin hakimi Karkiya Mirzə Əlinin sarayına köçməkdə kömək etdilər. Lahicanda İsmayılı və onu müşayiət edənləri mehribanlıqla qarşıladılar və Key Əfridun mədrəsəsi ilə üzbəüz binada yerləşdirdilər. Karkiya Mirzə Əli özünün hörmətli qonaqlarına hər cür diqqət göstərirdi. Tanınmış yerli alimlərdən biri, Şəmsəddin Lahici ərəb və fars dillərini öyrətmək, Quranı oxumaq üçün İsmayılın və onun qardaşının tərbiyəçisi təyin olundu. İsmayıl 6 il Lahicanda qaldı. O, həddi-büluğa çatana qədər bütün məsələləri qızılbaş əmirləri həll edirdilər.

Mövzu 2. Səfəvilər dövlətinin yaranması və yüksəlişi

XIII əsrdə Bağdadın tutulması ilə Abbasilər xilafəti süqut etdi. Dini liderin olmaması islam cəmiyyətini ciddi sınaq qarşısında qoydu. Monqolların ilk vaxtlar islam dinini sıxışdırması müsəlman cəmiyyətlərində çoxsaylı təriqətlərin və cərəyanların yaranmasına səbəb oldu. Ərdəbildə şiiəliyi təbliğ edən Səfəviyyə təriqəti də məhz bu vaxtdan formalaşmağa başladı. Sonralar bu təriqətin nümayəndələri yeni mərkəzləşmiş dövlətin əsasını qoydular.

Təriqətdən dövlətə. XV əsrdə Səfəvi təriqəti güclü siyasi qüvvəyə çevrilməkdə idi. Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin sabitlik yarada bilməməsi, hakimiyyət uğrunda çəkişmələr sosial-iqtisadi vəziyyətə də mənfi təsir göstərdi. Əhalinin güzəranı çətinləşdi. XV əsrin sonlarında mərkəzi hakimiyyətin daha da zəifləməsi sadə xalq arasında Səfəvilərin nüfuzunun artmasına əlverişli şərait yaratdı. 1499-cu ildə Ərdəbil şeyxlərinin varisi İsmayıl Lahicandan Ərdəbilə doğru hərəkətə başladı. Qızılbaş əmirlərinin məsləhəti ilə hərəkətə keçən gənc İsmayılın əsas vəzifəsi “Səfəviyyə” müridlərini qısa müddətdə bir araya toplamaq, Azərbaycanda siyasi hakimiyyəti ələ keçirmək idi.

Ərdəbildə möhkəmlənə bilməyən İsmayıl Ərzincana yollandı. Yol boyunca qızılbaşlara qoşulanların sayı durmadan artırdı. Ərzincandan Şirvana. Qızılbaşların əsas rəqibləri Ağqoyunlular və Şirvanşahlar idi. 1500-cü ildə Ərzincanda qızılbaşların müşavirəsi toplandı. Müşavirədə ilk zərbənin Şirvanşah Fərrux Yasara vurulması qərarı qəbul edildi. Həmin ilin sonlarında İsmayılın başçılığı ilə qızılbaş qoşunu Gülistan qalası ətəyindəki Cəbani (Cabani) düzündə Şirvanşahın qoşunları ilə döyüşə girdi. Sayca az olmalarına baxmayaraq, qızılbaşlar Şirvan qoşununu darmadağın etdilər, Fərrux Yasar isə həlak oldu.

1501-ci ilin yazında şiddətli müqavimətdən sonra Bakı qalası da tutuldu. İsmayılın uğurları ağqoyunlu Əlvənd Mirzəni narahat edirdi. Onun Şirvana qayıtmaq və oranın idarəsi ilə kifayətlənmək təklifini İsmayıl rədd edincə müharibə qaçılmaz oldu. 1501-ci ilin ortalarında Şərur düzündə baş verən döyüşdə qızılbaşlar özlərindən qat-qat üstün olan ağqoyunlu qoşununu məğlub etdilər. İsmayıl bu döyüşdə şəxsi igidlik və böyük sərkərdəlik məharəti göstərdi. Qızılbaşların qələbə qazanmasının əsas səbəbi müridlərinin öz şeyxləri yolunda ölümə belə hazır olması,

mənəviyyatca möhkəm və mətinlikləri idi. Bütün döyüşlərdə şəxsən iştirak edən gənc İsmayıl isə qızılbaşların ilham mənbəyinə çevrilmişdi.

Ağqoyunluların birinci qolunun süqut etməsi ilə nəticələnən Şərrur döyüşündən bir qədər sonra İsmayıl Təbrizə daxil olaraq özünü şah elan etdi. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin əsası qoyuldu. 1503-cü ildə isə Fars və Əcəm İraqının hakimi Ağqoyunlu sultan Murad Almabulağı adlı yerdə məğlub edildi. Beləliklə, Ağqoyunlu dövlətinə son qoyuldu. İsmayıl özünü babası Uzun Həsənin siyasi varisi sayaraq qurduğu dövləti Ağqoyunlu sərhədləri daxilində bərpa etməyə çalışırdı. Qısa müddət ərzində Ərəb İraqı və Diyarbəkrdən Xorasana qədər olan vilayətlər yeni dövlətin tərkibinə daxil edildi. 1510-cu il Mərv döyüşündə Şeybani xanı da məğlub edən Şah I İsmayıl Amudəryaya qədər bütün Xorasanı öz hakimiyyəti altına aldı. Səfəvi dövləti geniş ərazili imperiyaya çevrildi.

Səfəvi-Osmanlı münasibətləri. Şah I İsmayılın uğurları onun Osmanlı sultanı tərəfindən hökmdar kimi tanınması ilə nəticələndi. II Bəyazidin dövründə yaradılan mehriban dostluq əlaqələri Sultan I Səlimin hakimiyyətə gəlişi ilə pozuldu.

Sultan I Səlimin Osmanlı dövlətinin sərhədlərini Şərqi Anadoluya qədər genişləndirmək və Azərbaycandan da keçən ticarət yollarına nəzarət etmək istəyi Səfəvi-Osmanlı müharibələrinin başlanmasına səbəb oldu. I Səlim müharibə ərəfəsində Macarıstan və Venesiya ilə sülh bağlamış, Şeybanilər tərəfdən yardım vədini almışdı. Şah I İsmayıl da ehtiyat tədbirləri görmüş, Avropa dövlətləri ilə diplomatik əlaqələr yaratmağa başlamışdı. Ağqoyunlu Həsən padşahın siyasətini davam etdirən Səfəvi şahı diplomatik münasibətlərdə əsas diqqəti odlu silah almağa və ticarət əlaqələrini genişləndirməyə yönəltdirmişdi. Bu məqsədlə portuqallar ilə danışıqlar aparan Səfəvi şahı onların Hörmüzdə möhkəmlənməsinə də göz yummuşdu.

Lakin bütün bunlara baxmayaraq, Osmanlılarla müharibə ərəfəsində Səfəvilərin odlu silah əldə etmək cəhdləri uğursuz oldu. I Səlimin göstərişinə uyğun olaraq üləmələrin qızılbaşlara qarşı müqəddəs müharibə - cihad elan etməsi ilə müharibəyə dini don geyindirilmiş oldu. Beləliklə, orta əsrlərin iki qüdrətli türk dövləti arasında fasilələrlə iki yüz il ərzində davam etmiş müharibə başlandı.

Tərəflər arasında həlledici döyüş 1514-cü il avqustun 23- də, Maku yaxınlığındakı Çaldıran düzündə baş verdi. Qızılbaşların cəsarətli həmlələrinə və Şah I İsmayılın şəxsi şücaətlərinə baxmayaraq, sonda say çoxluğu və odlu silahların hesabına Osmanlı ordusu qələbə qazandı. Təbrizi ələ keçirən Sultan I Səlim burada mökəmlənə bilmədi. Əsgərlər arasındakı narazılıq dalğası, həmçinin qızılbaşların gücündən ehtiyat edən Osmanlı sultanı geri dönməyə məcbur oldu. Buna baxmayaraq, Mosula qədər şərq və cənub-şərq Anadolu torpaqları osmanlıların əlinə keçdi. Çaldıran döyüşündə ən yaxın silahdaşlarının itirilməsindən sarsılan Şah I İsmayıl da bir daha Osmanlılarla döyüşə girmədi. Sultan I Səlimin ölümü və ondan sonra hakimiyyətə gələn Sultan I Süleymanın daha çox Qərb ölkələri ilə müharibə aparmağa üstünlük verməsi də təsir göstərmişdi.

Vahid Azərbaycan dövlətinin yaradılması prosesinin başa çatdırılması. I Təhmasib.Şah I İsmayılın vəfatından sonra (1524) hakimiyyətə oğlu Təhmasib gəldi. Onun azyaşlı olması hakimiyyətinin ilk illərində qızılbaş əmirləri arasında çəkişmələrə yol açmışdı. Lakin yaşa dolduqca dövlət idarəçiliyini tamamilə öz əlinə alan Şah I Təhmasib özünü tədbirli və uzaqqörən hökmdar kimi göstərdi. O, ilk növbədə, daxili çəkişmələrə son qoyub qiyamları yatırdı, mərkəzi hakimiyyəti gücləndirdi. Bundan sonra diqqətini şimala yönəldən Şah I Təhmasib II Xəlilullahın ölümündən sonra Şirvanşahlar dövlətində yaranmış qarışıqlıqdan və özbaşınalıqlardan istifadə etmək qərarını verdi. 1538-ci ildə əvvəlcə qardaşı Əlqas Mirzəni 20 minlik qoşunla Şirvana göndərən I Təhmasib Buğurd qalasının mühasirəsinin uzun çəkməsi xəbərini alıb özü də Şirvana gəldi. Buğurd qalasının müdafiəçiləri top atəşlərindən sonra təslim oldular. Burada saxlanılan Şirvanşah xəzinəsi ələ keçirildi, əyanların əlində oynucağa çevrilmiş sonuncu Şirvan hökmdarı Şahrux Təbrizə gətirilərək edam edildi.

Şirvanşahlar dövlətinin varlığına son qoyuldu. Əlqas Mirzə Şirvan bəylərbəyi təyin edildi. 1551-ci ildə isə Şəki hakimliyinin müstəqilliyinə son qoyuldu. 1548-ci ildə Şirvanda qiyam qaldırmış Əlqas Mirzəni müdafiə edən Şəki hakimi Dərviş Məhəmməd öldürüldü,Toyğun bəy Qacar isə Şəkinin ilk qızılbaş hakimi oldu. Beləliklə, Şah I Təhmasibin uğurlu dövlətçilik siyasəti nəticəsində bütün

Azərbaycan torpaqları vahid dövlətin tərkibində birləşdirildi. Ölkə vilayətlərinin vahid dövlətin tərkibinə qatılması Azərbaycanın iqtisadi inkişafına müsbət təsir göstərməklə yanaşı, mədəni və etnik birliyi gücləndirdi.

Ataların başladığı, oğulların davam etdirdiyi qanlı müharibə. I Səlim ilə Şah I İsmayılın arasında başlanan müharibə, hərbi əməliyyatlar dayansa da, sülh bağlanılmadığından bitməmişdi. 1534-cü ildə Şah I Təhmasibin Xorasanda özbəklərlə müharibəsindən istifadə edən Osmanlı Sultanı I Süleymanın Azərbaycana hücumu başladı. Təbrizi ələ keçirən Osmanlı qüvvələri burada möhkəmlənə bilmədi.

Qışın yaxınlaşması, ərzaq çatışmazlığı, əhalinin şiddətli müqaviməti Sultan I Süleymanı Azərbaycana tərk etməyə məcbur etdi. Geri dönmən osmanlı qoşunu Bağdada daxil oldu, beləliklə, Səfəvilər Ərəb İraqını itirdilər. Burada qışlayan osmanlı qüvvələri 1535-ci ildə növbəti dəfə Azərbaycana yürüş etdi. Şah I Təhmasib sayca üstün və güclü osmanlı qüvvələrinə qarşı maraqlı taktika hazırlamışdı. Əhali paytaxtdan köçürülmüş, taxıl və əkin sahələri yandırılmış, suvarma kanalları və kəhrizlər torpaqla doldurulmuşdu. Sultan I Süleyman Təbrizi ikinci dəfə tutsa da, osmanlıların şərqə irəliləyişinin qarşısı Sultaniyyədə alındı. Ərzaqsız qalan və əsgərləri arasında taun xəstəliyi yayılan osmanlı qoşunu Azərbaycana tərk etməyə məcbur oldu.

Müharibə uzandıqca hər iki tərəfdə bir dövlətdən digərinə qaçan narazı şəxslərin də sayı artırdı. Onlar hökmdarları hərbi əməliyyatları davam etdirməyə təhrik edirdilər. Şirvanda qiyam qaldırmış və məğlub edildikdən sonra Sultan I Süleymanın yanına qaçmış Əlqas Mirzə də belələrindən idi. Osmanlıların Səfəvilər üzərinə 1548-ci il yürüşü məhz onun təhriki ilə başlamışdı. Lakin osmanlılar bu dəfə də uğur qazana bilmədilər. Əlqas Mirzə isə əsir düşərək edam edildi. Sultan I Süleymanın 1554-cü il yürüşü zamanı osmanlı qoşunu Buğurd qalası yaxınlığında məğlub edildi. Uğur əldə edə bilməyən sultan sülh bağlamağa məcbur oldu.

1555-ci il mayın 29-da Amasiyada bağlanan sülhə görə, Səfəvilər bütün Azərbaycana və Şərqi Gürcüstanı əllərində saxladılar, Qərbi Gürcüstan isə Osmanlılara verildi. Bağdad daxil olmaqla Ərəb İraqı Osmanlılara qaldı. Beləliklə,

Səfəvi-Osmanlı müharibələrinin ilk mərhələsi başa çatdı. Osmanlı dövlətinin ən qüdrətli vaxtında belə Azərbaycan torpaqlarının qorunması və sülhə nail olunması I Təhmasibin ən böyük uğurlarından biri idi. Təbrizin osmanlı qoşunları tərəfindən bir neçə dəfə tutulması I Təhmasibi paytaxtı dəyişməyə məcbur etdi. Amasiya sülhündən dərhal sonra paytaxt Osmanlı sərhədlərindən uzaqda yerləşən Qəzvinə köçürüldü.

Səfəvilər dövlətinin siyasi quruluşu. İdarə sistemi və hərbi qüvvələr. Səfəvilər dövlətinin siyasi quruluşu Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin ənənələrinə əsaslanırdı. Lakin bu dövlətlərdən fərqli olaraq, Səfəvilər sülaləsinin hakimiyyəti dövründə güclü mərkəzləşmiş dövlət qurulmuşdu. Bu dövlət həm də teokratik xüsusiyyəti ilə də seçilirdi. Dövlətin başında dini və dünyəvi hakimiyyəti öz əlində cəmləşdirmiş şah dururdu. Şahın yanında 12 nəfər yüksək mövqe tutan nüfuzlu əmirlərdən ibarət məşvərət orqanı - *Ali məclis*fəaliyyət göstərirdi. Şahdan sonra dövlətdə ikinci nüfuzlu şəxs vəkil hesab olunurdu. O, şahın dini və dünyəvi işlər üzrə tam hüquqlu müavini idi. Səfəvi qoşunlarına *əmir ül-üməra* başçılıq edirdi. Dövlətin qurulmasında və orduda əsas rolu Azərbaycan qızılbaşları oynadığından bu vəzifə də Azərbaycan türklərinin inhisarında idi. Mülki işlərə, əsasən, maliyyə məsələlərinə *vəzir*başçılıq edirdi. Dövlət xəzinəsinə nəzarət də onun əlində idi. Vəqf işləri və onun əmlakının idarə edilməsinə *sədr* nəzarət edirdi. *Teokratik hakimiyyət* - dini qanunlara əsaslanan idarəetmə formasıdır.

Səfəvilər dövründə Azərbaycan ərazisi bəylərbəyliklərə bölünürdü. İlk vaxtlar Azərbaycanda iki bəylərbəylik (Qarabağ və Azərbaycanın cənubunu əhatə edən Təbriz bəylərbəyliyi) yaradılsa da, Şirvanşahlar dövlətinin süqutundan sonra Şirvan bəylərbəyliyi də təsis edildi. Bəylərbəylikləri, adətən, şah sarayına yaxın olan şəxslərdən təyin edilən bəylərbəyilər idarə edirdi. Onlar əhalidən toplanan vergiləri mərkəzi xəzinəyə göndərir, müəyyən miqdarda qoşun saxlayırdılar. Bəylərbəyilər şahın əmri ilə bu qoşunların başında yürüşlərdə iştirak etməyə borclu idilər. Bəylərbəyliklər mahallara, mahallar isə kəndlərə bölünürdü. Mahalları naiblər, kəndləri *kəndxudalar*, şəhərləri *kələntərlər* idarə edirdi. Şəhərlərdə asayiş kələntərə tabe olan *darğa*qoruyurdu. Səfəvilərin ordu sistemi də Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu

dövlətlərindəki ənənələrə əsaslanırdı. Ordunun əsasını Azərbaycan tayfalarından yığılan qızılbaş qoşunu - *çərik* təşkil edirdi. Orduya ümumi rəhbərlik əmir ül-üməranın səlahiyyətində idi. Şahın qızılbaşlardan ibarət xüsusi mühafizə dəstəsinə isə *qorçubaşı* rəhbərlik edirdi.



Mövzu 3. Səfəvilər dövləti XVI – XVII əsrlərdə

Şah I Təhmasibin ölümündən sonra oğulları Heydər Mirzə ilə İsmayıl arasında hakimiyyət uğrunda başlanan çəkişmələr mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsinə səbəb oldu. I Təhmasibin dövründə yaradılan sabitlik səriştəsiz rəhbərlik ucbatından pozuldu. Osmanlıların da Səfəvilərə qarşı müharibəyə başlaması dövləti böyük təhlükə qarşısında qoydu. Taxt-tac qovğası dövləti zəiflədir. Ustachların müdafiə etdiyi Heydər Mirzə Qəzvində İsmayılın tərəfdarları tərəfindən öldürüldü. Hələ atasının sağlığında ömrünün 20 ilini məhbəsdə keçirən İsmayıl azad edildi və şah

elan olundu. II İsmayılın dövləti gücləndirmək üçün əl atdığı kütləvi cəza tədbirləri qızılbaş əyanlarını narazı saldığından şah sui-qəsd nəticəsində öldürüldü. 1578-ci ildə hakimiyyətə qızılbaş əmirlərinin müdafiə etdiyi Məhəmməd Xudabəndə gəldi. Onun hakimiyyəti dövründə (1578- 1587) xəzinə boşaldı, mərkəzi hakimiyyət daha da zəiflədi, qızılbaş əmirlərinin müstəqillik meyilləri gücləndi. Üstəlik, şahın vəkili olan arvadı Məhdi Ülyanın Şiraz əyanı Mirzə Salmanın təsiri ilə hakim vəzifələrə “tacikləri” (farsları) gətirməsi qızılbaş əyanlarının narazılığına səbəb olmuşdu.

Yaranmış əlverişli şəraitdən Osmanlı sultanı III Murad istifadə etmək qərarına gəldi. Osmanlı hərbi qüvvələrinin Van hakimi Xosrov paşanın təhriki ilə qiyam qaldıran kürdlərlə birlikdə Xoya hücum etməsi Amasiya sülhünün pozulması demək idi. Bu hadisə ilə Səfəvi-Osmanlı müharibələrinin ikinci mərhələsi (1578-1590) başlandı. Mustafa Lələ paşanın başçılığı ilə 100 minlik Osmanlı qoşunu Gürcüstan istiqamətinə göndərildi. Səfəvi və Osmanlı qoşunları Çıldır gölü yaxınlığında üz-üzə gəldi. Sayca üstünlükləri və qızılbaş əmirlərinin arasında birliyin olmaması bu döyüşdə osmanlıların qələbə çalmasına səbəb oldu. Nəticədə, Şərqi Gürcüstan itirildi, osmanlı qüvvələri Şirvana daxil oldular. Şirvanda baş verən qiyam osmanlıların işini daha da asanlaşdırdı. Qısa müddətdə Kürdən şimalda yerləşən Azərbaycan torpaqları osmanlıların hakimiyyəti altına keçdi. Osmanlı sultanının tələbi ilə Krım xanları da şimaldan Şirvana daxil oldular. Lakin Krım xanı Adil Gərayın qoşunları 1578-ci ilin noyabrında Ağsu çayı yaxınlığındakı Mollahəsən adlı yerdə məğlub edildi, özü isə əsir düşdü. Dərbənddən başqa bütün Şirvan torpaqları azad edildi. Bu, Səfəvi qoşunlarının böyük uğuru oldu.

Səfəvilər 1583-cü ildə Niyazabad döyüşündə qalib gəlsələr də, qızılbaş əyanları arasındakı çəkişmələr, mərkəzi hakimiyyətin zəifliyi, xəzinənin boşalması Səfəvilərə müharibədə uğur qazanmağa imkan vermirdi. XVI əsrin 80-ci illərində baş verən hərbi əməliyyatlar nəticəsində Çuxursəəd vilayəti də itirildi. 1585-ci ildə Osmanlı qoşunları Sufiyan döyüşündə Səfəvi şahzadəsi Həməzə Mirzənin qoşunlarına qalib gələrək Təbrizə hücum etdilər. Şəhər əhalisinin şiddətli müqaviməti Osmanlı paşasını qəzəbləndirdiyindən o, Təbriz tutulduqdan sonra yeniçərilərə şəhəri talan etmək əmri verdi. Təbriz şəhəri viran edildi, məşhur “Qeysəriyyə” bazarı yandırıldı.

Lakin bir qədər sonra Həmzə Mirzə Təbrizi azad edə bildi. Müharibəni davam etdirmək Səfəvilər üçün çətin idi. 1586-cı ildə Həmzə Mirzə osmanlılarla sülh danışıqlarına başladı. Lakin onun sui-qəsd nəticəsində öldürülməsi ilə vəziyyət daha da pisləşdi. Sülh danışıqları dayandırıldı. Hərbi əməliyyatlara başlayan Osmanlı qoşunları, demək olar ki, bütün Azərbaycanı ələ keçirdilər.

Özbək hakimləri yaranmış vəziyyətdən istifadə edərək Xorasanı tutdular. Qızılbaş əmirləri zəif xarakterli Şah Məhəmməd Xudabəndədən üz çevirdilər. O, taxtdan uzaqlaşdırıldı. Oğlu Abbas Mirzə şah elan edildi. Şah I Abbas osmanlılarla müharibənin daha da fəlakətli nəticələr verəcəyini anladığından dövlətin varlığını qorumaq və vaxt qazanmaq üçün sülhə razılaşdı. 1590-cı ildə imzalanan İstanbul sülhünə görə, Qaradağ, Ərdəbil, Xalxal və Lənkəran əraziləri istisna olmaqla, Azərbaycan, Şərqi Gürcüstan, həmçinin İranın bəzi qərb torpaqları Osmanlılara verildi.

SƏFƏVİLƏR DÖVLƏTİ ŞAH I ABBASIN HAKİMİYYƏTİ İLLƏRİNDƏ

16 yaşında hakimiyyətə gələn Şah I Abbasa boş xəzinə, çökməkdə olan dövlət aparatı, ərazilərinin xeyli hissəsini itirmiş dövlət, intizamsız ordu və müharibələrdən dağıdılmış təsərrüfat miras qalmışdı. Hər şey çox ümitsiz görünsə də, gənc hökmdar iradəsi və qətiyyəti hesabına dövləti yenidən dirçəltməyə başladı.

Güclü hökmdar - güclü dövlət. İstanbul sülhünün şərtləri Səfəvilər üçün ağır olsa da, bu, Şah I Abbasa ölkə daxilində baş verən qiyamları yatırmaq, dağılmış təsərrüfatı bərpa etmək və mərkəzi hakimiyyəti möhkəmləndirmək imkanı verdi. Bundan əlavə, Səfəvilər dövləti eyni vaxtda iki dövlətlə (Osmanlı və Şeybanilər) müharibə aparmağın çətinliyindən də xilas oldu. Yeni şah yaranmış fürsətdən səmərəli istifadə etməyə başladı.

İnzibati islahat. Azərbaycan torpaqlarını Səfəvi dövlətinin tərkibinə qaytarmaq fikrindən əl çəkmədiyini nümayiş etdirən Şah I Abbas 1593-cü ildə mərkəzi Ərdəbil

olan Azərbaycan bəylərbəyliyi yaratdı. İstanbul sülhünə görə, Səfəvilərdə qalan Azərbaycan mülkləri bu bəylərbəyliyə daxil edilmişdi. Yeni inzibati vahidin ilk hakimi Zülfüqar bəy Qaramanlı təyin olundu. 1598-ci ildə isə paytaxt qiyam və çıxışlardan uzaq olan İsfahana köçürüldü. Bu addım Səfəvi sarayında İran elementlərinin güclənməsinə şərait yaratdı. Şah paytaxtın köçürülməsindən narazı qalan Qəzvin əhalisinin könlünü almaq məqsədilə İsfahanda türklərdən ibarət “Abbasabad” adlı xüsusi məhəllə saldırdı.

Hərbi islahat. İtirilmiş əraziləri geri qaytarmaq üçün, ilk növbədə, ordu gücləndirilməli idi. Bu məqsədlə Şah I Abbas ordu quruculuğuna başladı. 1578-1590-cı illər Səfəvi - Osmanlı müharibəsi zamanı məğlubiyyətlərə gətirib çıxaran tayfa çəkişmələrinə son qoymaq məqsədilə tayfa başçılığında irsilik prinsipi ləğv edildi. İndi bu vəzifəni yalnız şahın rəğbətini qazanmış şəxslər tuta bilərdi. Bununla da hərbi birləşmələrin formalaşmasında qohumluq prinsipi əsaslı şəkildə sarsındıldı. Qoşun tayfa müxtəlifliyi prinsipi əsasında təşkil edildi. Qızılbaşlara təkbaşına silah gəzdirmək qadağan olundu. Şah I Abbasın dövründə Səfəvi ordusu, əsasən, iki hissədən ibarət idi: daimi qoşunlardan ibarət nizami hərbi hissələr və müharibələr zamanı vilayətlərdən toplanan ənənəvi qızılbaş qoşunu. Yeni yaradılan və birbaşa şahə tabe olan daimi qoşunlar bunlar idi:

*Qulam*lar yeniçəri nümunəsində yaradılan qoşun növü idi. Qeyri-müsəlman əhalidən uşaq yaşlarında yığılan və şahə sədaqət ruhunda tərbiyə edilən qulamlar şah ordusunun əsas zərbə gücünü təşkil edirdi. *Tüfəngçilər* əhalinin aşağı təbəqəsindən toplanan və sayı 12 min nəfər olan piyada qoşun növü idi. *Topçular* hərbi birləşməsində 500 topdan ibarət əsas odlu silah ehtiyatı cəmləşmişdi. Toplardan döyüşlərdə, xüsusilə qalaların alınmasında istifadə olunurdu.

Sayca çoxluq təşkil edən və əsasən, Azərbaycan tayfalarından toplanan süvari qızılbaş qoşunu yenə də Səfəvilərin əsas hərbi gücünü təşkil edirdi. Şah I Abbasın hərbi islahatları nəticəsində Səfəvilərin hərbi qüdrəti bərpa edildi, ordu daha da gücləndirildi. Şah I Abbasın hərbi islahatları həm də qızılbaş əmirlərinin özbaşınalıqlarının qarşısını almağa, ordu intizamını möhkəmləndirməyə

yönəlmişdi. Buna baxmayaraq, islahatlardan sonra da Səfəvi ordusunda, eyni zamanda dövlət idarəciliyində aparıcı mövqelər qızılbaşlara məxsus olaraq qalırdı. Osmanlı hakimiyyəti altında olan Azərbaycan əraziləri. Osmanlılar işğal etdikləri Azərbaycan torpaqlarında hərbi-inzibati idarə üsulu yaratmışdılar. Ölkə vilayət və bəylərbəyliklərə, onlar isə öz növbəsində sancaqlara bölünürdü. Əhali və torpaqlar siyahıya alınmış, yeni vergilər və mükəlləfiyyətlər tətbiq edilməyə başlanılmışdı. Ərazilər üzrə xüsusi vergi dəftərləri tərtib olunmuşdu. Ənənəvi ticarət əlaqələrinin kəsilməsi, dağıdıcı müharibələr Azərbaycan xalqının güzəranına mənfi təsir etdiyindən əhali çox zaman bu vergiləri ödəyə bilmirdi.

Osmanlı hakimiyyəti altında yaşamaq istəməyən əhalinin xeyli hissəsi ölkədən köçmüş, yaşayış məntəqələri boşalmışdı. İqtisadi vəziyyətin ağırlığı, osmanlıların vergi siyasəti bir sıra yerlərdə üsyanlara səbəb olmuşdu. Osmanlı ərazisində yayılan Cəlalilər hərəkatı Azərbaycana da sirayət etmişdi. Bu hərəkatın ölkəmizdəki nümayəndəsi xalq qəhrəmanı Koroğlu idi. XVII əsrin əvvəllərində Osmanlılara qarşı müharibəyə başlayan I Abbas Cəlalilər hərəkatından da istifadə etmişdi.

Xarici siyasət. Şah I Abbasın dövründə Səfəvilər dövlətinin xarici siyasəti üç əsas istiqamət üzərində qurulmuşdu:

1. Osmanlı işğalı altında olan Azərbaycan torpaqlarını azad etmək;
2. Xorasanı Şeybanilərdən geri almaq;
3. Hörmüzü portuqallardan təmizləmək.

İlk zərbə Şeybanilərə vuruldu və Xorasan azad edildi. Osmanlılara qarşı hərbi əməliyyatlara başlamamışdan əvvəl I Abbas da sələfləri kimi Avropa dövlətləri ilə geniş diplomatik əlaqələr qurmuşdu. Almaniya və İspaniya dövlətləri, Moskva knyazlığı öz elçilərini Səfəvi sarayına göndərərək şahı Osmanlılarla müharibəyə təhrik edirdilər. Hətta İspan kralı II Filip bunun müqabilində İran körfəzində portuqallarla mübarizədə Səfəvilərə yardım edəcəyini də vəd etmişdi. İngiltərə ilə də əlaqələr qurulmuşdu. Məhz ingilis donanmasının yardımı ilə Şah I Abbas 1622-

ci ildə portuqalları Hörmüzdən və körfəzdən çıxara bildi. Şah Abbasın dövründə Böyük Moğol dövləti ilə də dostluq münasibətləri saxlanılırdı.

Səfəvi-Osmanlı müharibəsinin növbəti mərhələsi. XVII əsrin əvvəllərində Osmanlı dövlətini bürümüş üsyanları, yaranmış siyasi vəziyyəti əlverişli hesab edən Şah I Abbas Osmanlılarla müharibəyə başladı. 1603-cü ildə başlanan hərbi əməliyyatlar Səfəvilər üçün uğurla nəticələndi. Əvvəlcə Təbriz, sonra isə Ordubad və Naxçıvan geri alındı. Ordubad əhalisi şəhərin alınmasında yaxından iştirak etdiyi üçün şah onları vergilərdən azad etdi. 1604-cü ildə İrəvan qalasındakı Osmanlı qarnizonu da təslim oldu, az sonra bütün Çuxursəəd vilayətində Səfəvi hakimiyyəti bərpa edildi. Şah I Abbas əsir alınan osmanlı əsgərlərini azad edərək Qarsa getmələrinə icazə verdi. 1606-1607- ci illərdə baş verən hərbi əməliyyatlar nəticəsində Qarabağ və Şirvan əraziləri də osmanlılardan təmizləndi. 100 minlik Osmanlı ordusunun hücum xəbərini alan I Abbas onlara qarşı ənənəvi “yandırılmış torpaq” taktikasını tətbiq etdi. Osmanlı sərhədlərinə yaxın bölgələrdə ərzaq ehtiyatının məhv edilməsi ilə kifayətlənməyən Səfəvi şahı burada yaşayan əhalini də dövlətin içərilərinə köçürdü. Bu siyasət tarixdə “böyük sürgün” adı ilə məşhurdur. Osmanlı qoşunları bir neçə dəfə Azərbaycana daxil olsa da, uğur qazana bilməyib geri dönməyə məcbur oldu. Nəhayət, 1612-ci ildə iki dövlət arasında Sərab (II İstanbul) sülhü imzalandı. Razılaşmaya görə, 1555-ci il Amasiya sülhünün şərtləri bərpa olundu. Rusların tikdirdiyi Terek qalasının dağıdılması barədə sultan fərmanı verilərdisə, osmanlılar şahın bu işə mane olmamasını da müqavilə şərtlərinə daxil etdilər. Lakin bu sülh tezliklə pozuldu. Şah I Abbasın Şərqi Gürcüstana yürüşlərindən narahat olan Osmanlılar yenidən hərbi əməliyyatlara başladılar

Həlledici döyüş 1618-ci ildə Sərab yaxınlığındakı Sınıq körpü adlı yerdə baş verdi. Osmanlı qoşunu məğlub olub geri çəkildi. Elə həmin il bağlanmış Mərənd müqaviləsinə görə, Sərab sülhünün şərtləri bərpa edildi. Beləliklə, Səfəvi hökmdarı Azərbaycan torpaqlarının və azad edilən digər Səfəvi ərazilərinin azad edilməsinin Osmanlılar tərəfindən tanınmasına nail oldu. Şah I Abbas bu sülhə 1622-ci ilə qədər sadıq qalmış, Osmanlı sultanı II Osman ilə dostluq münasibətlərini qoruyub saxlamışdı. Lakin II Osmanın öldürülməsi və Bağdadı idarə edən osmanlı hakiminin

Səfəvilərə müraciət etməsi vəziyyəti dəyişdi. 1622-1623-cü illərdə Səfəvi qoşunları Bağdad, Kərbəla, Nəcəf, Mosul və Kərkük şəhərlərini ələ keçirdi. Osmanlılarla müharibə yenidən başlandı. I Abbas vəfat edərkən (1629) bütün Azərbaycan, Şərqi Gürcüstan, Bağdad da daxil olmaqla Ərəb İraqı Səfəvi dövlətinin hakimiyyəti altında birləşdirildi. Qüdrətli Səfəvi şahı bütün mümkün vasitələrdən istifadə edərək hökmdarı olduğu dövlətin nüfuzunu artırdı, ərazisini genişləndirməyə nail oldu.

Müharibə yekunlaşır. Şah I Abbasın ölümündən sonra hakimiyyətə gələn nəvəsi Şah Səfi bu uğurları qoruya bilmədi. XVII əsrin 30-cu illərində Osmanlılar Bağdadı geri ala bildilər. Tərəflər arasında danışıqlar 1639-cu ildə Qəsri-Şirin sülhü ilə yekunlaşdı. Sülhün şərtlərinə görə, Səfəvilər Bağdad da daxil olmaqla Ərəb İraqını Osmanlı dövlətinə qaytardı, Zəncir qalasından şərqdə yerləşən ərazilər isə Səfəvilərə verildi. Osmanlılar Səfəvilərdən Van, Qars və Axalsix qalalarına hücum etməyəcəklərinə dair təminat da aldılar.

Beləliklə, fasilələrlə yüz ildən artıq davam edən Səfəvi-Osmanlı müharibələri dayandı. Böyük dağıntılara və insan tələfatına səbəb olan amansız müharibələr hər iki türk-müsəlman dövlətini zəiflətdi. Yaxın və Orta Şərqdə Avropa dövlətlərinin nüfuzu artmağa başladı. Hərbi əməliyyatlar, əsasən, Azərbaycan ərazilərində aparıldığından bu müharibələrdən daha çox zərər görən də ölkəmizin əhalisi olmuşdur.

Mövzu 4. Azərbaycan XVII əsrin II yarısı – XVIII əsrin əvvəllərində

Səfəvilər dövləti XVII əsrdə. İctimai-iqtisadi həyat və idarəetmə

Qəsri - Şirin sülhü o vaxta qədər bağlanmış Səfəvi-Osmanlı müqavilələrindən fərqli olaraq iki dövlət arasındakı münasibətlərdə uzun müddətli sabitliyi təmin edə bildi. Yaranmış sabitlik Azərbaycanın sosial-iqtisadi həyatında müəyyən canlanmaya səbəb oldu. Müharibələr zamanı qonşu ərəzilərə səpələnməyə məcbur olmuş əhali tədricən öz yerlərinə qayıdır, iqtisadi əlaqələr bərpa olunur, ölkənin təsərrüfat həyatı dirçəlirdi. Xarici iqtisadi əlaqələrin bərpa edilməsi sənətkarlıq və ticarətin inkişafına müsbət təsir göstərir, bu isə öz növbəsində şəhər həyatının canlanmasına səbəb olurdu. Təbriz şəhəri müharibələr nəticəsində dağıntılara məruz qalsa da, XVII əsrdə siyasi və iqtisadi mövqeyinə görə imperiyanın ikinci şəhəri hesab olunurdu. Təbriz hakimləri bu əsrin sonlarına qədər Səfəvi ordusunun baş komandanı vəzifəsini də icra edirdilər. Təbriz həm də sənətkarlıq və ticarət mərkəzi kimi şöhrət tapmışdı. Yaxın və Orta Şərqi ən iri bazarı - Qeysəriyyə bərpa edilmişdi. Beynəlxalq ticarət yollarının kəsişdiyi Təbriz şərq və qərb tacirləri üçün əlverişli məntəqə idi.

XVII əsrdə Azərbaycan inzibati cəhətdən dörd bəylərbəyliyə bölünürdü: Qarabağ (mərkəzi Gəncə), Şirvan (mərkəzi Şamaxı), Çuxursəd (mərkəzi İrəvan) və Cənubi Azərbaycan torpaqlarını əhatə edən Təbriz bəylərbəylikləri. Bəylərbəyliyə daxil olan mahalları *qolbəyi* idarə edirdi. Daha kiçik inzibati vahidlərin idarəçiləri *sultan titulu* daşıyırdılar. Onlar qolbəyilərə tabe idilər. Ali hərbi-inzibati mövqe tutan şəxslər *xan* adlandırılırdı.

Səfəvi-Osmanlı müharibələri dövründə bəylərbəyilər hərbi və idarəetmə qabiliyyətləri ilə seçilən, şah sarayına yaxın adlı-sanlı qızılbaş əmirlərindən təyin olunurdu. Lakin hərbi zərurətin aradan qalxdığı sabitlik dövründə bu vəzifəyə bəzən səriştəsiz adamların gətirilməsi yerlərdə ədalətsizlik və rüşvətxorluq hallarına yol açırdı. İdarəçilikdə irsilik prinsipinin də mövcudluğu məmur bürokratiyasının güclənməsinə şərait yaradırdı. Onlar xəzinə gəlirlərinin müəyyən qismini mənimsəyir, müxtəlif üsullarla dövlətdə mövqelərini gücləndirməyə nail olurdular. Bəylərbəyliklərdə maliyyə işlərini mərkəzi hakimiyyət tərəfindən təyin edilən *vəzirlər* yerinə yetirirdilər. Vəzirlər bəylərbəyinin rəhbərliyi altında fəaliyyət göstərsələr də, yalnız mərkəzi divana hesabat verirdilər.

Qafqaz uğrunda mübarizəyə qoşulan üçüncü ölkə.

XVI əsrdə Kazan və Həştərxan xanlıqlarını işğal edən Moskva çarlığı Xəzər dənizinə də birbaşa çıxış imkanı qazanmışdı. Bu işğallardan sonra Şimali Qafqazda rusların siyasi təsiri güclənməyə başladı. Qafqazın içərilərinə doğru irəliləməyə can atan ruslar XVII əsrin ortalarında Səfəvi sərhədləri yaxınlığında qalalar inşa etməyə başladılar. Bu qalalar hərbi dayaq məntəqələri olub Moskva çarlarının strateji maraqlarına xidmət etməli idi.

II Abbasın ölümündən sonra hakimiyyətə gələn Şah Süleyman (1666-1694) Rusiya dövləti ilə müqavilə imzaladı. 1667-ci ildə imzalanan bu müqavilədə rus tacirlərinə geniş imtiyazlar verilirdi: onlar səfəvi sülaləsinin hakimiyyəti dövründə Səfəvi dövləti ərazisində gömrüksüz ticarət hüququ və digər imtiyazlar əldə etdilər. Şah Süleymanın fərmanı ilə yerli hakimlərdən rus tacirlərinə xüsusi ehtiramla yanaşmaq tələb olunurdu.

Volqa-Xəzər ticarət yolunun canlanması buraya quldur basqınlarının başlanmasına şərait yaratdı. Bu sahədə rus kazakları xüsusi “fəallıq” göstərirdi. Onların ən böyük qarətçi basqını Stepan Razinin adı ilə bağlıdır. 1668-ci ilin yayında öz gəmiləri ilə Xəzərə enən Razin öz quldur dəstəsi ilə Dərbənddən Gilana qədər sahilboyu yaşayış məntəqələrini qarət etmiş, böyük qənimətlərlə geri dönmüşdü. Rus çarları qətiyyətlə belə yürüşlərin qarşısını almağa çalışırdılar. Ələ keçirilən Razin də sərt cəzalandırılmışdı.

Şah II Abbasın və onun oğlu Şah Süleymanın dövründə Səfəvi şahları qonşu dövlətlərlə sülh şəraitində yaşamağa üstünlük verir, münaqişələrdən qaçmağa və ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsinə çalışırdılar. Onlar Səfəviləri Osmanlı dövləti ilə yeni müharibəyə çəkməyə çalışan Avropa və rus elçilərini dəfələrlə öz qəti cavabları ilə məyus etmişdilər.

İqtisadi tənəzzül və ya sonun başlanğıcı. XVII əsrin sonlarına doğru Səfəvilər dövləti ağır iqtisadi böhranla üz-üzə qalmışdı. İqtisadi həyatın bütün sahələrini əhatə edən böhranın iqtisadi və siyasi səbəbləri vardı.

İqtisadi səbəblər:

1. İpək yolunun əhəmiyyətini itirməsi və ənənəvi ticarət əlaqələrinin zəifləməsi;
2. Dövlətin əsas gəlir mənbələrindən olan ipək ixracatının aşağı düşməsi;
3. Xarici ticarətin zəifləməsi nəticəsində ölkədə yaranan pul qıtlığı, qəlp pulların dövriyyəyə yol tapması;
4. Süni suvarma şəbəkələrinin sıradan çıxması və əkin sahələrinin azalması.

Siyasi səbəblər:

1. İdarəçilikdə yol verilən səhvlər, dövlət idarəetmə aparatına səriştəsiz şəxslərin yol tapması;
2. Məmur özbaşınalıqları, mülki bürokratiyanın rüşvətxorluğu.

Şah Sultan Hüseyinin dövləti böhrandan çıxarmaq cəhdləri. XVII əsrin sonlarında hakimiyyətə gələn şah Sultan Hüseyin (1694–1722) ölkəni düşdüğü böhrandan qurtarmaq üçün bir sıra uğursuz addımlar atdı. Əvvəlcə pul böhranını aradan qaldırmağa cəhd edən şah Ərdəbildə ata-babalarının qəbri üstündəki qızıl, gümüş əşyaları əridib pul zərb etdirdi. Amma bu tədbir səmərə vermədi. Ölkədə maliyyə böhranı getdikcə dərinləşdi, dövlətin gəlirləri azaldı, xəzinə boşaldı. Vaxtının çoxunu eyş-işrətdə keçirən şah bu dəfə xəzinəni doldurmaq üçün vergiləri artırmaq qərarına gəldi. Bu məqsədlə 1699-1702-ci illərdə əhali və əhalinin əmlakı siyahıya alındı. Yeni vergilər tətbiq edilməyə başlandı. Əvvəlkilərdən üç dəfə artıq olan vergilər əhalinin güzəranını daha da çətinləşdirdi. Üstəlik, XVIII əsrin əvvəllərində Azərbaycanı bürüyən quraqlıq dəhşətli aclığa səbəb oldu. Mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsi yığılan vergilərin xeyli hissəsinin məmurlar tərəfindən mənimsənilməsinə şərait yaratdı.

Mövzu 5. Səfəvilər dövlətində iqtisadi inkişaf

Torpaq mülkiyyəti formaları

XI əsrdə Mərkəzi Asiyadan Aralıq dənizinə, Dərbənddən İran körfəzinədək geniş əraziləri əhatə edən Səlcuq imperiyası dövründə islam idarəetmə ənənələri türk dövlətçilik elementləri ilə zənginləşdirildi. Geniş ərazili imperiyanı əldə saxlamaq üçün səlcuq hökmdarları iqta paylanılmasını daha da genişləndirdilər.

Bir qayda olaraq, xidmət müqabilində hərbiçilərə verilən bu torpaq mülkiyyəti, xüsusilə, Məlikşahın hakimiyyəti illərində daha çox paylanılmış, aparıcı torpaq mülkiyyətinə çevrilmişdi. İqta torpaq mülkiyyət forması Azərbaycan Atabəylər dövləti və Hülakülər səltənətinin hakimiyyəti illərində də geniş yayılmışdı. Səlcuq imperiyası dövründə “*uc torpaqları*” adlanan torpaq mülkiyyət forması da meydana gəldi. Xüsusiyyətlərinə görə iqtanı xatırladan bu torpaqlar imperiyanın ucqar sərhədlərini qoruyan əmirlərə verilir və irsən keçmirdi.

XIII əsrdə Azərbaycanı mərkəz seçən Hülakülər səltənətinin hakimiyyəti illərində mövcud torpaq mülkiyyəti formalarına yeniləri də əlavə olundu. Monqol yürüşləri zamanı əhalinin qırğınlara məruz qalması, həmçinin qonşu ərazilərə köç etməsi nəticəsində əkinə yararlı böyük torpaq sahələri sahibsiz qalmışdı. İstifadəsiz qalan bu torpaqlar bayrat adlandırılırdı. Elxani Qazan xanın islahatları nəticəsində onların xeyli hissəsi siyahıya alınaraq əhaliyə paylandı. Elxanilər dövründə incu adlandırılan torpaqlar isə xan və xan ailəsinə məxsus idi.

XIII–XIV əsrlərdə torpaq mülkiyyəti formalarında başqa dəyişikliklər olmamışdı. Azərbaycan Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin hakimiyyəti illərində geniş yayılan torpaq sahibliyi formalarından biri *soyurqal* (monqolca - ehsan, bəxş mənasını verir) idi. Qaraqoyunluların hakimiyyəti dövründən başlayan iqta əvəzinə soyurqal paylanması ənənəsini Ağqoyunlular daha da genişləndirmişdilər. Dövlətə xidmət müqabilində verilən bu torpaqlar iqtadan fərqli olaraq, irsən keçir, sahibi isə dövlətə vergilərdən azad edilirdi. Soyurqal paylanması siyasəti hər iki türk dövlətini zəiflətmə, mərkəzləşdirmə prosesini ləngitmişdi. XVI əsrdə hakimiyyətə gələn Səfəvi hökmdarları soyurqalın mənfi fəsadlarını düzgün qiymətləndirmişdilər. Səfəvilər dövründə soyurqal məhdud şəkildə məşhur seydilərə, dərvişlərə, elm xadimlərinə və s. verilirdi. Əvəzində Səfəvi şahları *tiyul* paylanılmasına üstünlük verdilər. Tiyul dövlətə xidmət müqabilində verilir, irsən keçmirdi. Tiyul sahibi *tiyuldar* adlanırdı. Onlar yığılan vergilərin bir qismini özünə götürür, əsas hissəsini isə dövlət xəzinəsinə verirdilər. Tiyul istisna hallarda və yalnız şahın razılığı ilə irsən keçə bilərdi. XVII əsrdə Səfəvilər dövlətində aparıcı torpaqlar *divani* və *xassə* idi. Divanidən gələn gəlirlər bütünlüklə dövlət

xərclərinin ödənilməsinə sərf edilir, şaha məxsus xassə gəlirləri isə ya xəzinəyə göndərilir, ya da şahın razılığı ilə konkret məsələlərin həllinə yönəldilirdi.

Vergilər

Səlcuq imperiyası dövründə əvvəlki vergilərə yeniləri də əlavə olunmuşdu. Bunlardan biri *üşr* (onda bir) idi. Xərac ilə yanaşı yığılan bu vergi xass torpaqlarından və iqta sahiblərindən alınır. *Alaf* (ərəbcə ulufə sözündən olub “qida”, “yem” mənasında işlədilib) qarovulda duran dəstəni və ya rəsmi şəxsi təmin etmək üçün alınır. Əhalidən toplanan *silah bahası*, *nal bahası* adlı vergilər ordunun ehtiyaclarına sərf olunurdu. Hülakülərin hakimiyyəti zamanı sənətkarlardan *tamğa*, tacirlərdən isə *bac* adlanan vergi yığılırdı. Monqol işğalı dövründə tətbiq edilən vergilərdən biri də *qopçur* idi. İlk monqol işğalı dövründə köçəri maldarlardan alınan bu vergi sonralar oturaq əhalinin ödədiyi can vergisinə çevrildi. Qazan xanın dini islahatından sonra bu vergi tədricən aradan qalxdı. Qazan xan həmçinin vergi islahatı keçirməklə bu sahədə məmur özbaşınalıqlarının və rəiyyətdən qanunsuz vergilərin yığılmasının qarşısını almağa nail oldu.

Səlcuq və Hülakülər dövlətlərinin tətbiq etdiyi vergilərin əksəriyyəti dövlət idarəçilik sistemini onlardan əxz etmiş Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu sülalələrinin hakimiyyəti dövründə də qüvvədə qaldı. Vergi işləri Ağqoyunlu Həsən padşahın tərtib etdiyi “Qanunnamə” ilə nizama salınmışdı.

Ağqoyunluların hakimiyyəti dövründə əhalidən *malcəhət*, *bəhrə* və çobanbəyi adlandırılan vergilər də yığılırdı. *Malcəhət* əldə edilən məhsuldan, *bəhrə* isə suvarma suyundan istifadəyə görə alınan gəlir vergisi idi. Çobanbəyi vergisi isə otlaqlardan istifadəyə görə köçəri maldarlıqla məşğul olan elatlardan alınır. Uzun Həsənin “Qanunnamə”si “Həsən padşahın qanunları” adı ilə Səfəvilərin XVI əsr hakimiyyəti dövründə də qüvvədə olmuşdur. XV əsrin sonlarında hakimiyyətə gələn Ağqoyunlu hökmdarı Gökək Əhməd vergi islahatı keçirməyə cəhd göstərmişdi. O, 1474-cü ildə atasına qarşı çıxıb II Mehmetə sığınan və onun qızı ilə evlənən Uğurlu Məhəmmədin oğlu idi. Osmanlı dövlətçilik təcrübəsinə uyğun idarəetmə qurmağa çalışan Gökək Əhməd şəriətdə olmayan 20-dən artıq vergini və bəzi mükəlləfiyyətləri ləğv etməklə bağlı fərman vermişdi. Lakin onun vergiləri ləğv

etmək və soyurqalı da məhdudlaşdırmaq siyasəti uğursuzluqla nəticələnmiş, özü də qiyam nəticəsində öldürülmüşdü.

Padşah Uzun Həsənin tamğa vergisini ləğv etmək istəyini Şah I Təhmasib gerçəkləşdirdi. O, 1565-ci ildə tamğa vergisinin ləğv edilməsi ilə bağlı fərman verdi. Monqollar dövründən qalan bu verginin aradan qaldırılması sənətkarlığın və ticarətin inkişafına şərait yaratdı.

Şah I Abbasın hakimiyyəti illərində də vergi siyasəti diqqət mərkəzində idi. Şah I Abbas bu sahədə özbaşınalıqların qarşısını almış, bəzi şəhərləri vergilərdən azad etmişdi.

Səfəvilər dövlətində növbəti islahat cəhdi Şah Sultan Hüseynin dövrünə aiddir. 1699-1702-ci illərdə əhalinin və əmlakının siyahıya alınması ilə həyata keçirilən islahat gözlənilən nəticəni vermədi. Vergilər artırılsa da, xəzinənin gəlirləri artmadı. Əksinə, şah hakimiyyətinin ağır vergi siyasəti və məmur özbaşınalığı xalq üsyanlarına səbəb oldu.

Şəhər həyatı. Sənətkarlıq və ticarət

XI əsrdə Azərbaycanın geniş ərazili Səlcuq imperiyasının tərkibinə daxil olması, vahid pul, ölçü və çəki sistemlərinin tətbiqi şəhər həyatının canlanmasına, sənətkarlıq və ticarətin inkişafına müsbət təsir göstərdi. Şəhərlərin inkişaf xüsusiyyətləri xeyli dərəcədə onların coğrafi mövqeyi ilə bağlı idi. Beynəlxalq ticarət yolları üzərində yerləşən şəhərlər sabitlik dövründə daha sürətlə inkişaf edirdi. Təbriz, Gəncə, Şamaxı, Dərbənd, Naxçıvan və Beyləqan belə şəhərlərdən idi. Yerli xammalın zənginliyi, ənənəvi sənət sahələrinin varislik prinsipi əsasında ötürülməsi şəhər həyatına təsir göstərən iqtisadi amillər sırasında idi. Azərbaycan şəhərləri ixtisaslaşma sayəsində qonşu ölkələrdə yaxşı tanınırdılar. Məsələn, Təbriz toxuculuq məmulatları, yun və ipək xalçaları, pərdələri ilə məhşur idi. Gəncə ənənəvi ipəkçiliyi və silah istehsalı, Dərbənd kətanı və pambıq parçaları, Beyləqan və Naxçıvan dulusçuluq məhsulları, Şamaxı isə yüksək keyfiyyətli ipəyi ilə xarici ölkə tacirlərinin diqqətini cəlb edirdi.

Metalişləmə, daşışləmə və şəbəkə məmulatları da sənətkarlığın mühüm sahələrindən idi.

Siyasi amillər də şəhərlərin inkişafına təsir göstərirdi. Gəncə əvvəlcə Şəddadilərin paytaxtı, sonralar isə Səlcuq canişinliyinin mərkəzi olmuşdu. Klassik feodalizm dövrünün əvvəllərində burada 500 min əhali yaşayırdı. Bizans-erməni-gürcü feodallarının hədəfində olan Gəncə o dövrdə islam dünyası ilə xristian dünyası arasında mühüm strateji qala idi. Buna görə feodal hakimlər və dövlətlər Gəncənin möhkəmləndirilməsinə xüsusi diqqət yetirirdilər. Lakin 1139-cu ildə baş verən dəhşətli zəlzələ, 1235-ci ildə isə monqolların şəhəri dağıtması Gəncənin inkişafına mənfi təsir göstərdi. Gəncə Səfəvilərin dövründə Qarabağ bəylərbəyliyiinin mərkəzi olduğu üçün yenidən möhkəmləndirilmiş şəhərə çevrildi.

Şamaxı şəhəri Şirvanşahların ənənəvi paytaxtı, Səfəvilər dövründə isə Şirvan bəylərbəyliyiinin mərkəzi olmuşdu. Şamaxı ipəyi bütün Avropada məşhur idi. Müharibələr və tez-tez baş verən zəlzələlər Şamaxının inkişafına mənfi təsir göstərdi.

Təbriz şəhəri ilk dəfə Rəvvadilərin, sonralar isə Azərbaycanda yaranan dövlətlərin paytaxtı olduğundan hökmdarlar bu şəhərə xüsusi diqqətlə yanaşmış, burada geniş abadlıq işləri aparmışdılar. Ağqoyunlu hökmdarı Həsən padşahın əmri ilə burada Qeysəriyyə bazarı inşa edilmişdi. Bu bazar sonrakı dövrlərdə Yaxın və Orta Şərqiin ən iri bazarlarından birinə çevrilmişdi. Lakin Səfəvi-Osmanlı müharibələri, paytaxtın köçürülməsi Təbrizin ictimai-iqtisadi həyatına mənfi təsir göstərdi.

Naxçıvan şəhəri Azərbaycan Atabəylər dövlətinin paytaxtı idi. Atabəy Şəmsəddin Eldənizin dövründə çiçəklənən şəhərlərimizdən birinə çevrilmişdi. Səfəvi-Osmanlı müharibələri Naxçıvanın da taleyindən yan keçmədi. Şəhər dəfələrlə dağıdıldı, əhalisi isə I Abbasın hakimiyyəti dövründə ölkənin içərlərinə köçürüldü.

Beyləqan şəhəri Bərdənin slavyanlar tərəfindən dağıdılmasından sonra dirçəlməyə başlamışdı. Bir müddət Səlcuq canişinliyinin də mərkəzi olan Beyləqan monqol yürüşləri nəticəsində dağıdıldı və bir daha özünə gələ bilmədi.

Dərbənd XV əsrə qədər Azərbaycanın ən iri liman şəhəri, eyni zamanda mühüm strateji qalası idi.

Səfəvilərin dini-siyasi mərkəzi olan Ərdəbil şəhəri Səfəvilər dövləti yarandıqdan sonra daha da abadlaşdırıldı.

Göründüyü kimi, şəhərlərin inkişafına coğrafi, iqtisadi və siyasi amillər mühüm təsir göstərmişdir.

Şəhər həyatında sənətkarlar və tacirlər mühüm rol oynayırdılar. XIII—XIV əsrlərdə sənətkarlar “*əxilik*” (qardaşlıq) adlanan sənətkar birliyi yaradırdılar. Əxilik monqol işğal dövründə sənətkarların iqtisadi zərurətdən yaranan mənəvi-siyasi birliyi idi. Bu yolla sənətkarlar özlərini əyanların, feodalların təzyiqindən qorumağa çalışırdılar. XVII əsrdə yaradılan sənətkar birlikləri isə “*əsnaflar*” adlanırdı.

XVII əsrin ikinci yarısında sənətkarlar üç qrupa bölünürdü:

1. Sənətkar təşkilatlarında (əsnaflarda) birləşənlər;
2. Müstəqil fəaliyyət göstərənlər;
3. Feodal emalatxanalarında çalışanlar.

3-cü qrupa aid olan sənətkarların güzəranı daha ağır idi. Onlar həm feodala, həm də dövlətə vergilər ödəyirdilər. Şəhərlərdə, adətən, tacirlərə *məlik-üt-tüccar* adlı ən varlı və adlı-sanlı tacir başçılıq edirdi. O, tacirlər arasında sağlam rəqabət mühitinin yaradılmasına nəzarət edir, dövlət vergilərini bölüşdürürdü.

Klassik feodalizm dövründə Azərbaycan hökmdarları dövlət xəzinəsinin əsas gəlir mənbələrindən olan ticarətin qayğısına qalır, ticarət əlaqələrini genişləndirməyə çalışırdılar. Səlcuq hökmdarı I Məlikşah tacirlər üzərinə qoyulan vergi və rüsumları azaltmış, Hülakü hökmdarı Qazan xan isə ticarət sahəsində islahat keçirmişdi. Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsən də ticarəti xüsusi diqqət mərkəzində saxlayırdı. O bu məqsədlə Avropa ölkələri ilə diplomatik münasibətləri genişləndirmiş, sənətkar və tacirlər üzərinə qoyulan vergiləri azaltmışdı.

Səfəvi şahları I Təhmasib, I Abbas, II Abbas və Şah Süleyman da ticarətə böyük önəm verirdilər. Onların hakimiyyətləri dövründə Venesiya, Almaniya, İspaniya, İngiltərə, Rusiya və s. Avropa dövlətləri ilə ticarət əlaqələri inkişaf etdirilmiş, eyni zamanda Hindistan, Çin, Misir məmlükləri ilə ticarət əlaqələri gücləndirilmişdi. Şah

I Təhmasibin hakimiyyəti dövründə ingilislərin Səfəvi ipəyinin satışıyla bağlı “Moskva” şirkəti ilə müqavilə imzalanmışdı. Lakin rus tacirlərinin maraqlarına cavab vermədiyindən IV İvan ingilislərin “Moskva” şirkətinin fəaliyyətini dayandırmışdı. XVII əsrin ikinci yarısında Böyük İpək yolu əhəmiyyətini itirdikdən sonra Azərbaycanın Avropa ilə ticarət əlaqələri zəifləmiş, yerli məhsulların ixracatı kəskin sürətdə aşağı düşmüşdü.

Mövzu 6. Mədəniyyət

Elm, təhsil

XVI-XVII əsrlərdə Azərbaycanda böyük məktəb və mədrəsə şəbəkələri var idi. Bu dövrdə coğrafiya, fəlsəfə, tarix, riyaziyyat, məntiq, qrammatika və başqa fənlərə aid bir sıra elmi əsərlər yazılmışdı. Həsən bəy Rumlu I Təhmasibin tarixçisi olmuşdur. Onun on iki cildlik “Əhsən-üt-təvarix” əsərindən bizə yalnız on ikinci cild gəlib çatmışdır. Bu cildlərdə I Təhmasiblə Şah II İsmayılın hakimiyyət illəri təsvir olunur.

Oruc bəy Bayat tanınmış Səfəvi diplomatı kimi bir çox Avropa dövlətlərində səfərdə olub. Səfəvi elçiliyinin tərkibində İspaniyaya gəlmiş Oruc bəy burada qalmış, öz səyahəti və Səfəvilər dövləti haqqında kitab yazmışdır.

İsgəndər bəy Münşi Şah I Abbasın hərbi yürüşlərində, ovlarında, saraydakı qəbullarında iştirak edib. Onun şah əsəri olan “Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi” dövrü öyrənmək baxımından önəmli mənbədir. XVII əsrin ikinci yarısında ölkəmizdə elmin inkişafında müəyyən canlanma yaranmışdı.

Bu dövrdə təkcə Şamaxıda 40 məktəb, 7 mədrəsə, Təbrizdə 600 məktəb, 47 mədrəsə fəaliyyət göstərirdi. Şərq ölkələrində, o cümlədən Azərbaycanda ali ruhani mədrəsəsini bitirmiş müəllim “müdərris” adlanırdı.

Mirzə Məhəmməd Şirvani fəlsəfə, astronomiya və riyaziyyata aid əsərlər yazmışdı. Tarixi əsərlər içərisində II Şah Abbasın baş tarixçisi Məhəmməd Tahir

Vahidin “Tarixi-vahid” (“Abbasnamə”) əsəri dövrü öyrənmək üçün çox əhəmiyyətli əsərdir.

Şah I İsmayıldan başlayaraq Səfəvi şahları elm və incəsənətə hamilik edirdilər. Onların sarayında ən yaxşı əlyazmaların saxlanıldığı kitab evləri var idi. Təbriz və Ərdəbildə olan şah kitabxanaları xüsusilə çox zəngin idi.

Şah II Abbasın vaxtında kitab çap etmək üçün Avropadan ölkəyə mətbəə avadanlığı gətirilməsinə təşəbbüs göstərilmişdi.

Memarlıq, incəsənət

1522-ci ildə Şah I İsmayıl rəssam Kəmaləddin Behzadı Təbrizdəki saray kitabxanasına rəis təyin etmişdi. Sadıq bəy Əfşar XVI əsrin məşhur naturalist rəssamı idi. Mədəniyyətə həmişə qayğı göstərən Səfəvi hökmdarı Şah I İsmayıl Marağa rəsədxanasını bərpa etdirmişdi. Səfəvi hökmdarlarının, xüsusilə Şah Sultan Hüseynin musiqini qadağan edən fərmanlarına baxmayaraq, XVII əsrin ikinci yarısında musiqi sənəti inkişaf etməkdə idi. Fransız səyyahı Şarden XVII əsrin ortalarında İrəvanda xan sarayında üç hissəli tamaşaya baxmış və onu “Şərqi operası” adlandırmışdı.



Səfəvilər dövründə incəsənətin qədim növlərindən biri olan xalçaçılığa xüsusi diqqət yetirilirdi. 1539-cu ildə Səfəvi hökmdarı I Təhmasibin sifarişi ilə Şeyx Səfi məscidi üçün xüsusi bir xalça toxunmuşdur. Həmin xalçanı 1893-cü ildə ingilislər satın alaraq Londona aparmışdılar və hal-hazırda o, “Viktoriya və Albert” muzeyində saxlanılır. Səfəvilər dövründə yaradılmış qiymətli xalça nümunələrimizə Avropa müəlliflərinin əsərlərində də müraciət olunmuşdur.

İtaliyalı rəssam (XVI əsr) Lorenzo Lotto “Ailə” adlı tablosunda Quba-Şirvan tipli xalçalarda tez-tez təsadüf olunan “kaşı” adlı bəzək ünsüründən istifadə etmişdir. Bundan başqa, bir sıra Avropa rəssamlarının əsərlərində Quba-Şirvan, Mərzə-Qobustan, Talış-Muğan və Borçalı bölgələrinə aid xalça nümunələrindən istifadə edilmişdir.



Ədəbiyyat

Azərbaycan ədəbiyyatı XVI əsrdən etibarən müstəqil bir ədəbiyyat kimi öz ənənələrini davam etdirməyə başlayır. Azərbaycan ədəbiyyatında İntibah ideyalarının Nizamidən sonrakı zirvəsi - Qərb şərqşünaslığında “qəlb şairi” kimi məşhur olan Məhəmməd Füzulidir. O, təkcə Azərbaycanda deyil, türk dilinin, xüsusən oğuz türkcəsinin anlaşıldığı böyük bir coğrafi-etnik məkanda indiyə qədər də sevilə-sevilə oxunan sənətkarlardan biridir. Əsərlərini Füzuli təxəllüsü ilə yazan şair “Bəngü Badə” (“Tiryək və Şərab”) əsərini Şah İsmayıl Xətaiyə ithaf etməsinə,

Şah I Təhmasibə və onun sərkərdələrinə, ayrı-ayrı valilərə qəsidələr yazmasına baxmayaraq, saraya meyil etməmişdir. Sultan Süleymana bir neçə qəsidə təqdim etmiş Füzuli Osmanlı ordusu ilə Bağdada gələn türk şairləri Xəyali və Yəhya bəylə görüşmüş, “Leyli və Məcnun” (1537) əsərini də “Rum rəfiqləri” adlandırdığı bu sənətkarların xahişi ilə qələmə almışdır. Şah ismayıl Xətai Azərbaycanın ictimai-siyasi tarixində müstəsna rol oynamış bir dövlətin banisidir. Xətai şair-hökmdar kimi öz sələfləri Qazi Bürhanəddin və Mirzə Cahanşah Həqiqinin poetik ənənələrini davam və inkişaf etdirmiş, qısa ömrü ərzində nəinki yeni bir möhtəşəm Azərbaycan dövlətini qurub genişləndirmiş, həm də Azərbaycan ədəbiyyatının ana dilində inkişafında da onun müstəsna xidmətləri olmuşdur.

XVI-XVII yüzilliklər Azərbaycan ədəbiyyatında həm də orta əsr məhəbbət və qəhrəmanlıq dastanlarının formalaşması dövrü kimi tanınır. Füzulinin yazılı poeziyada əldə etdiyi uğurları eyni zamanda şifahi xalq ədəbiyyatının nümayəndələri: Qurbani, Aşıq Abbas Tufarqanlı, Xəstə Qasım kimi aşıqların yaradıcılığında da görmək mümkündür. “Aşıq Qərib”, “Abbas və Gülgəz”, “Əsli və Kərəm” kimi mükəmməl məhəbbət dastanları, “Kitabi-Dədə Qorqud”un layiqli varisi olan “Koroğlu” qəhrəmanlıq eposu bu dövrdə formalaşmış və xalq sənətkarlarının repertuarına daxil olmuşdur.

Mövzu 7. Azərbaycan torpaqlarının azad olunması uğrunda mübarizə. Nadir şah

Azərbaycan torpaqlarının mübarizə meydanına çevrilməsi

XVIII əsrin əvvəllərindən etibarən Osmanlı imperiyası Azərbaycana, gələcəkdə Rusiyaya qarşı mübarizədə istifadə oluna biləcək meydan kimi baxırdı. Eyni zamanda Osmanlı sultanları istəyirdilər ki, öz sərhədlərini Xəzər dənizinə qədər genişləndirsinlər və bununla da Şərqi ölkələri ilə aparılan tranzit ticarət üzərində nəzarəti ələ keçirsinlər, Azərbaycan kimi beynəlxalq ticarətin mühüm və faydalı məntəqəsi üzərində öz ağalıqlarını möhkəmləndirsinlər. Bu dövrdən etibarən

Azərbaycan Rusiyanın inkişaf etməkdə olan sənayesi üçün xammal mənbəyi və satış bazarı kimi həmin ölkənin diqqətini cəlb edirdi. O, Şərqlə Qərb arasında ticarətin inkişaf etdirilməsi üçün mühüm vasitə rolunu oynayır və işğalçılıq müharibələrinin genişləndirilməsi zamanı mühüm strateji əhəmiyyət kəsb edə biləcək bir ölkə idi. Buna görə də Rusiya imperatoru I Pyotr Hacı Davudun Osmanlı sultanına müraciətini də nəzərə alaraq işğalçılıq planlarında Osmanlı imperiyasını qabaqlamaq məqsədilə 1722-ci il iyunun 18-də Həştərxandan yürüşə başladı. I Pyotr Azərbaycan dilində "Manifest"¹ nəşr etdirərək Şirvana və Xəzərsahili vilayətlərə göndərdi. "Manifest"də çar qoşunlarının yürüşünün əsl səbəbi ört-basdır edilirdi. 1722-ci ildə ruslar Dərbənddən Rəştə qədər ərazini tutdular. 1723-cü ilin iyulunda Bakını və digər Xəzərsahili vilayətləri zəbt etmiş Rusiya Osmanlılarla müharibəyə yol verməməyə çalışaraq bu ərazilərin tutulmasına "qanuni" əsaslar uydurmağa çalışırdı. Buna görə də 1723-cü ilin sentyabr ayında Peterburqa gəlmiş Səfəvi elçisi İsmayıl bəy şahın razılığı olmadan rus hökuməti ilə özbaşına müqavilə imzaladı.

Bu müqaviləyə görə, Xəzəryanı bölgələr: Dərbənd, Bakı, Gilan, Mazandaran, Astarabad Rusiyaya ilhaq edilirdi. Rusiya isə bunun əvəzində Səfəvilərə əfqanlarla müharibədə kömək edəcəyini vəd edirdi. Lakin II Təhmasib bu müqaviləni təsdiq etmədi. Rusiya 1724-cü ildə İstanbulda Osmanlı ilə müqavilə bağladı. İstanbul müqaviləsinin şərtlərinə görə, Cənubi Qafqaz faktiki olaraq Osmanlı dövləti ilə çar Rusiyası arasında bölüşdürüldü. Xəzərboyu əyalətlər Rusiyanın tərkibinə, qalan ərazilər isə sultanın ixtiyarına keçdi.

1724-cü ildə Osmanlı qoşunu Xoy, Naxçıvan və Ordubadı ələ keçirib Təbrizə doğru irəlilədi. 1725-ci ilin avqustunda mühasirədə olan Təbriz şəhəri süqut etdi. Daha sonra osmanlılar Ərdəbili, Gəncəni və başqa şəhərləri də ələ keçirdilər. Beləliklə, 1725-ci ilin sonu üçün Azərbaycan bütünlüklə ruslar və osmanlılar tərəfindən zəbt edildi.

Nadir xan Əfşarın ölkəni xilas etməsi

Səfəvilərin ərazisinin çox hissəsi artıq əfqanlar, osmanlılar və ruslar tərəfindən tutulmuş, II Təhmasib isə yalnız Cənubi Xəzəryanı bölgələr və Xorasanın bir hissəsi

ilə kifayətlənməyə məcbur olmuşdu. Belə bir şəraitdə düşmənlərə qarşı mübarizədə daxili qüvvələri birləşdirmək lazım idi. Bu məsul vəzifəni 1726-cı ildə II Təhmasibin yanında qulluğa başlayan Nadir öz üzərinə götürdü. Tezliklə Nadir xan Əfşar bir sıra əyalətləri Səfəvi şahının hakimiyyəti altında birləşdirdikdən sonra əfqanları ölkədən qovmağa müvəffəq oldu. Daha sonra o, osmanlılara qarşı müharibəyə başladı və tezliklə Həmədanı, Kirmanşahı, Təbrizi, Ərdəbili geri aldı. Lakin başı Xorasandakı üsyanı yatırmağa qarışmış Nadirin olmamasından istifadə edən II Təhmasib şəxsi nüfuzunu qaldırmaq məqsədilə osmanlılara qarşı müharibəni davam etdirməyi qərara aldı. Nəticədə uğursuzluğa düşər olmuş II Təhmasib 1732-ci il yanvar ayının 16-da Kirmanşahda Osmanlı dövləti ilə sülh bağladı. Sülhün şərtlərinə görə, İrəvan, Gəncə, Tiflis, Şamaxı, Şirvan əyalətləri və Dağıstan osmanlılara verilirdi. Araz çayı hər iki dövlət arasında sərhəd olmalı idi.

Səfəvi dövlətinin dirçəlməyə başlaması Rusiyanı 1732-ci il yanvarın 21-də səfəvilərlə Rəştdə müqavilə bağlayaraq Kürdən cənubda olan Xəzərsahili torpaqları geri qaytarmağa məcbur etdi.

Tezliklə ölkənin Şərqiindəki işləri nizama salan Nadir İsfahana döndü. 1732-ci ilin avqustunda II Təhmasibi devirib yerinə şahın 8 aylıq oğlu Abbas Mirzəni “III Abbas” adı ilə şah elan edərək özünü də onun qəyyumu təyin etdi. Bununla da Nadir, əslində, hakimiyyəti ələ aldı. Nadir, ilk növbədə, 1732-ci ildə bağlanmış Kirmanşah müqaviləsini ləğv edərək 1723-cü ildən bəri osmanlılar tərəfindən tutulmuş Səfəvi torpaqlarının geri qaytarılmasını tələb etdi. Sultanın rədd cavabı iki dövlət arasında müharibəyə səbəb oldu. Bütün qışı qoşun yığmaqla məşğul olan Nadir xan üç istiqamətdə osmanlılar üzərinə hücum keçdi. Tezliklə Nadir rəqibini Bağdad ətrafında darmadağın edib Bağdad hakimi Əhməd paşa ilə sülh müqaviləsi imzalamağa nail oldu. Sülh müqaviləsinin şərtlərinə görə, Osmanlı imperiyası son 10 ildə Səfəvi irsindən işğal etdiyi torpaqlardan imtina etməli idi. Lakin bu sülhü Osmanlı sultanı təsdiq etmədi. Bu da müharibənin yenidən qızışmasına səbəb oldu. Müharibə meydanını Qərbi Azərbaycan və Gürcüstan ərazilərinə keçirən Nadir xan 1734-cü ildə Şamaxını tutdu. Şamaxını ələ keçirəndən sonra o, şəhərin dağıdılması, əhalisinin isə Ağsu adlı kiçik bir yerə köçürülməsi

haqqında əmr verdi. Nadir xan Şimali Azərbaycanda osmanlıların baş dayaq məntəqəsi sayılan Gəncəni mühasirəyə aldı. Rusiya hökuməti Səfəvi dövlətinin osmanlılara qarşı mübarizə aparmasına şərait yaratmaq üçün, eləcə də Nadirin tələblərini nəzərə alaraq 1735-ci ilin martında onun Gəncə yaxınlığındakı düşərgəsində Səfəvi dövləti ilə sülh danışıqlarına başladı. Sülhə əsasən, Rusiya Terekdən cənubdakı bütün Xəzəryanı torpaqları Səfəvi dövlətinə qaytardı.

1735-ci ildə Üçmüədzinin Şimal-Şərqində Səfəvi və Osmanlı qoşunları arasında Nadirin tam qələbəsi ilə nəticələnən döyüş baş verdi. 1735-ci ilin sonuna qədər Osmanlı əsgərləri Cənubi Qafqazdan, o cümlədən Azərbaycandan tamamilə çıxarıldılar. Beləliklə, bu dövrdə Nadir xanın rəhbərliyi ilə, demək olar ki, Səfəvilər dövlətinin əvvəlki sərhədləri bərpa olundu. Bu uğurlarından və xalq arasında artan nüfuzundan istifadə edən Nadir 1736-cı ilin yazında Kürlə Araz çayının qovuşduğu yerdə, Muğan düzündə böyük bir qurultay çağırdı və orada özünü şah elan etdi.

Nadir şahın daxili siyasəti

Nadir xan Əfşar 1736-cı il tarixində rəsmən şah elan olunduqdan sonra İranın idarəsini mərkəzləşdirməyə cəhd etdi. Onun dövləti Məşhəd, Təbriz və Şiraz mərkəz olmaqla 3 bəylərbəyliyə bölündü. Xorasanı onun oğlu Rzaqulu, Azərbaycanı isə qardaşı İbrahim xan idarə edirdi. Hakimlər və digər məmurlar bəylərbəylərə tabe olurdular, onlar bilavasitə şah tərəfindən təyin edilirdilər. Nadirin dövlətdaxili əsas addımlarından biri mərkəzi hakimiyyətin gücləndirilməsinə və feodalların separatizminin aradan qaldırılmasına yönəldilmiş aqrar siyasət idi. Mərkəzi hakimiyyəti gücləndirmək məqsədilə dövlət torpaq fondunu artırmağa çalışan Nadir şah vəqf torpaqlarının böyük hissəsini, eləcə də maldar tayfalara və bəzi iri feodallara məxsus olan torpaqları dövlətin xeyrinə müsadirə etdi. Daha sonra Nadir şah ölkədə bütün vəqf əmlakının dövlət tərəfindən alınması və onların gəlirinin hökumətin xeyrinə zəbt olunması haqqında fərman verdi. Nadirin iri feodalların nüfuzunun sarsıdılmasına yönəlməmiş digər mühüm tədbiri vilayətin mədaxili və məxaricinə müdaxilənin qarşısını almaqdan ibarət idi. Bunun üçün də o əmr verdi ki, bundan sonra əyalət hakimləri, məmurlar öz maaşlarını torpaq bəxşişi şəklində

deyil, pul şəklində alacaqlar. Bu hal həmçinin bəylərbəylərə də şamil olundu. Taxta çıxdıqdan sonra dövlətin şəhər və kəndlərinin iqtisadi vəziyyətini gözdən keçirməklə məşğul olan Nadir şah xüsusi ilə becərilməyən və sahibsiz torpaqların abadlığı, becərilməsi, dağılmış suvarma sistemlərinin qaydaya salınması üçün fərmanlar verdi.

Vergi sahəsində qayda-qanun yaratmağa çalışan Nadir şah hakimiyyətinin ilk illərində daxili və xarici ticarəti canlandırmağa çalışırdı. Ticarətin inkişafına əngəl törədən şəxslər ciddi şəkildə cəzalandırılırdı.

Nadir şahın əmri ilə dövlətin mədaxilinə nəzarət etmək üçün vergilərin yığılması sahəsində intizam artırıldı. XVIII əsrin 40-cı illərinin ortalarında Nadir şah ordusunun böyük hissəsini kəndlilər təşkil edirdi. Bu isə kənd təsərrüfatının inkişafına öz mənfi təsirini göstərməyə bilməzdi. II Təhmasibin dövründə yadellilərin ölkədən qovulması ilə başlanan və Nadir şah Əfşar tərəfindən davam etdirilən aramsız müharibələr böyük məbləğdə vəsait tələb edirdi. Bu isə yeni vergilərin təyin olunmasına və ictimai vəziyyətin daha da ağırlaşmasına gətirib çıxarırdı.

XVIII əsrin 30-40-cı illərində vergi yükünün çoxluğu, mükəlləfiyyətlərin ağırlığı, daimi müharibələrin aparılması dövlət ərazisində məhsuldar qüvvələrin inkişafına mane olurdu. Bu isə çox zaman üsyanlarla nəticələnirdi.

Nadirə qarşı Azərbaycanda ilk üsyanlar 1734-cü ildə Astarada və daha sonra Car Balakəndə baş verdi. 1738-ci ildə Nadirin Hindistan istiqamətində hərbi yürüşdə olmasından istifadə edən Car-balakənlilər yenidən üsyan etdilər. Üsyanı yatırmaq üçün Cara səfər edən Nadirin qardaşı İbrahim xan məğlub edilib öldürüldü. Tezliklə Hindistan və Mərkəzi Asiyaya səfərini yekunlaşdıran Nadir şah böyük bir ordu ilə Azərbaycana və Dağıstana hərəkət etdi. Dağıstanı tamamilən ələ keçirdiyini və Azərbaycanda asayiş bərpa etdiyini düşünərək 1743-cü ilin yazında ordusunu Cənubi Qafqazdan çıxartdı. Bu, Azərbaycanda yeni üsyan dalğasına səbəb oldu. Özlərini Səfəvi şahzadələri adlandıran I və II Sam Mirzənin başçılığı altında həmin ildə ardıcıl olaraq üsyanlar baş qaldırdı. Hacı Çələbinin başçılıq etdiyi üsyan 1743-cü ilin sonunda Şəki xanlığının yaranması ilə nəticələndi. Nadir

şah bu üsyanları yatırmağa müvəffəq oldu. 1747-ci ildə Ərdəbildə III Sam Mirzənin rəhbərliyi ilə başlanan üsyan da yatırıldı. 1747-ci ilin iyunun 19-da “Şərqi sonuncu fatehi” Nadir şahın sui-qəsd nəticəsində öldürülməsi ilə onun imperiyası dağıldı.

Mövzu 8. Quba xanlığı

Xanlıqların yaranması

XVIII əsrin ortalarından XIX əsrin I rübünün axırlarına qədər olan dövr Azərbaycan tarixinə xanlıqlar - feodal pərakəndəliyi dövrü kimi daxil oldu. Bu dövrdə Azərbaycan ərazisində 20 xanlıq, 6 sultanlıq, 5 məliklik və 1 camaatlıq mövcud olmuşdur. Azərbaycanda bir çox xanlıq və digər feodal qurumlarının meydana çıxması, ölkənin ayrı-ayrı vilayətləri arasında sabit iqtisadi əlaqələrin olmaması, natural təsərrüfatının hökmranlığı, ayrı-ayrı vilayətlərdə müxtəlif pul, çəki və ölçü vahidlərinin tətbiqi, habelə feodalların bu və ya digər ərazi üzərində öz hakimiyyətlərini quraraq müstəqilliyə can atmaq cəhdlərinin nəticəsi idi. Xanlıqların yaranmasına yardım edən amillərdən biri də Nadir şahın qətli, varisləri arasında gərgin mübarizənin başlanması və bu mübarizənin gedişində mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsi idi.

1726-cı ildə Rus hakimiyyət orqanları Rusiyadan asılı olmaq şərtilə Hüseynəli bəyi Quba xanı elan etmişdilər. Nadir şahın ölümündən sonra qubalı Hüseynəli (1726–1758) xan müstəqil siyasət yeritməyə başlamışdır. Quba xanlığının yüksəlişi Fətəli xanın (1758-1789) hakimiyyətə gəlməsi ilə bağlı idi. Fətəli xanın hakimiyyəti dövrünü təhlil edəndə onun fəaliyyətini 3 mühüm sahəyə bölmək olar:

- 1. Vergi islahatı;**
- 2. Köçürmə siyasəti;**
- 3. Birləşdirmə siyasəti.**

Vergi islahatı

Fətəli xan vergi toplanması işini nizama salmaqla xəzinənin gəlirini artırmağa çalışırdı. Bunun üçün də o, vergi islahatı keçirdi. Əvvəllər vergiləri mahal naibləri

toplayırdılar. Bu zaman naiblər yığılan verginin bir qismini mənimsəyirdilər. Verginin birbaşa xəzinəyə daxil olmasını təmin etmək məqsədilə Fətəli xan bu qaydanı ləğv etdi. Artıq vergini kəndxuda toplamalı və şəxsən özü xan xəzinəsinə təhvil verməli idi. Eləcə də kəndlilərin vəziyyətini yaxşılaşdırmaqdan ötrü Fətəli xanın göstərişi ilə bəzi mükəlləfiyyətlər yalnız xan yasavullarının tələbi ilə yerinə yetirilməli idi.

Köçürmə siyasəti

Fətəli xanın köçürmə siyasətinin özünü də 3 yerə ayırmaq olar; 1. Əhalinin sayını artırmaq: Muğan, Gilan, Ərdəbil və digər yerlərdən Quba xanlığı ərazisini özünə daimi yaşayış yeri seçən kəndliləri, sənətkarları və bəzi feodalları bu əraziyə köçürdülər; 2. Müdafiəni gücləndirmək: Fətəli xan öz sərhədlərini möhkəmləndirmək üçün Muğandan cəngavər şahsevənlərin bir hissəsini xanlığın ərazisinə köçürdü; 3. Özünə dayaq yaratmaq: Şamaxı şəhəri ələ keçirildikdən sonra Fətəli xan burada özünə dayaq yaratmaqdan ötrü öz tərəfdarlarını Dərbənd, Quba və Salyandan Şamaxıya köçürdü.

Birləşdirmə siyasəti

Fətəli xanın ən önəmli əhəmiyyət daşıyan siyasəti onun yürütdüyü birləşdirmə siyasəti idi. Məlum olduğu kimi, birləşdirmə siyasəti yeridən Quba xanlığına birləşdirilən ilk ərazi 1757-ci ildə - Hüseynəli xanın dövründə təbə edilmiş Salyan xanlığı olmuşdur. Atasının ölümündən sonra taxta çıxan Fətəli xan birləşdirmə siyasətini davam etdirmiş və tez bir zamanda yerli əhalinin köməyi ilə 1759-cu ildə müqavimətsiz Dərbənd xanlığını Quba xanlığına təbə etmişdi. Növbədə Şamaxı xanlığı dururdu.

Lakin Fətəli xan qonşu xanlıqlardan kömək alan və digər xanlıqlardan iqtisadi və siyasi cəhətdən nisbətən güclü olan Şamaxı xanlığının ələ keçirilməsini bir qədər təxirə saldı. Şamaxı xanlığını tutmağa hazırlaşan Fətəli xan “nikah diplomatiyası” vasitəsilə Bakı xanlığını özündən asılı vəziyyətə saldı. Bununla da şimal-şərqi Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsinin birinci mərhələsi başa çatdı.

Birləşdirmə siyasətinin ikinci mərhələsi

Bu mərhələdə Şamaxı və Cavad xanlıqlarını birləşdirmək uğrunda mübarizə getdi. Şamaxını almaq uğrunda mübarizə çox amansız və qanlı oldu. Şamaxı xanlığı həm iqtisadi, həm də hərbi-strateji cəhətdən Fətəli xanının diqqətini cəlb edirdi. Xanlıq şimal-şərqdə Quba xanlığı ilə, şərqdə Bakı, cənub-qərbdə Qarabağ xanlıqları ilə, cənubda Kür çayı ilə həmsərhəd idi. Əvvəllər Şamaxı xanı onun ərazisini dağstanlıların hücumlarından qoruduğuna görə hər il Quba xanlığına xərac verirdi. Bir müddət sonra Şamaxı hakimləri Quba xanına xərac verməkdən imtina etdilər və iki xanlıq arasında münasibətlər pisləşdi. Nəticədə, 1765-ci ildən Quba-Şamaxı mübarizəsi başladı. Mübarizənin ilk dövründə şəkili Hüseyn xan Şamaxı xanına kömək etməsi Fətəli xanın uğur qazanmasına mane olurdu. Yaranmış vəziyyətdən çıxış yolu arayan Fətəli xan Hüseyn xanı öz tərəfinə çəkdi. Beləliklə, Şamaxı xanlığının taleyi həll olundu. Əvvəlcə Şamaxı xanlığı Quba ilə Şəki xanlıqları arasında bölüşdürülsə də, 1768-ci ilin avqustunda Fətəli xan Hüseyn xanı məğlub edib Şamaxını tamamilə Quba xanlığına tabe etdi. Şamaxının tutulmasının ardınca Kürlə Araz çaylarının qovuşduğu yerdə yerləşən Cavad xanlığı da şimal-şərqi Azərbaycan dövlətinin tərkibinə daxil edildi. Bu xanlıqlarla yanaşı, 1785-ci ildə Lənkəran (Talış) və Şəki xanlıqları da Quba xanlığından asılılığı qəbul etdi. Fətəli xan yalnız qonşu torpaqları birləşdirməklə kifayətlənmək niyyətində deyildi. Bütün Azərbaycanı, hətta İranın bəzi yerlərini ələ keçirməkdə onun planlarına daxil idi. Bu məqsədini reallaşdırmaq məqsədilə Fətəli xan hətta 1784-cü ilin yayında Cənubi Azərbaycana (bu zaman o, Ərdəbili və Meşkini ələ keçirmişdi) hücum etmişdi. Lakin Azərbaycana dair öz planları olan Rusiya və onun Cənubi Qafqazdakı əlaltısı Kartli-Kaxetiya çarlığı hər vasitə ilə buna mane olurdu. 1789-cu ildə Fətəli xan vəfat etdi. Hakimiyyətə gələn oğlanları atasının nailiyyətlərini möhkəmləndirə bilmədilər. Tezliklə asılılıqda olan xanlıqlar Qubanın təbəçiliyindən çıxdılar.

Mövzu 9. Şəki xanlığı. Car–Balakən camaatlığı

Şəki xanlığının yaranması və möhkəmlənməsi

Azərbaycanın şimalında yerləşən Şəki xanlığının əsasını Hacı Çələbi qoymuşdur. Hacı Çələbi hələ Nadir şahın sağlığında üsyan qaldıraraq özünü müstəqil xan elan etsə də, onun əsas fəalliyəti Nadir şahın qətlindən sonrakı dövrə təsadüf edir. 1747-ci ilin yayında Nadir şahın qətlindən sonra İranda mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsi nəticəsində digər Azərbaycan xanlıqları kimi Şəki xanlığı da özünü müstəqil aparmağa başlamışdı. Bu zaman Hacı Çələbi əlverişli vəziyyətdən istifadə edib qonşu ərəziləri xanlığa qatmağı qərarlaşdırdı. Hacı Çələbi, ilk növbədə, qonşuluğunda yerləşən Qəbələ və Ərəş sultanlıqlarını özünə tabe etdi. Daha sonra təzəcə müstəqilliyini əldə etmiş Qarabağ xanlığına hücum etdi. Qarabağın bəzi ərəzilərini ələ keçirsə də, Pənahəli xan Bayat qalasına çəkilərək ona ciddi müqavimət göstərdi. Hacı Çələbi öz müttəfiqi Şamaxı xanı ilə bir aydan artıq Bayat qalasını mühasirəyə alsada, heç bir uğur əldə edə bilmədi. Böyük itkilər verib geri qayıdaraq Pənahəli xanın müstəqilliyini tanıdı.

Kartli-Kaxetiya çarlığı ilə mübarizə

Şəki xanlığının belə aktivlik göstərməsi qonşu xanlıqları, eləcə də Kartli-Kaxetiya çarlığını¹ narahat edirdi. İranda şah hakimiyyəti uğrunda gedən mübarizədən istifadə edən Kartli-Kaxetiya çarları Qazax və Şəmsəddil sultanlıqlarını ələ keçirmiş Car-Balakən camaatlığını, Gəncəni, hətta Qarabağı tutmağa çalışırdı. Kartli-Kaxetiya çarlarının 1751-ci ilin fevralında Car torpaqlarına etdiyi hücumunun qarşısı Hacı Çələbi tərəfindən alındı. Belə bir şəraitdə gürcü çarları Hacı Çələbiyə qarşı mübarizədə Azərbaycan xanlarının qüvvələrindən istifadə etməyi düşündülər. Gəncə, Qarabağ, Qaradağ, Naxçıvan və İrəvan xanlıqları 1752-ci ilin martında Kartli-Kaxetiya çarları ilə ittifaq bağlamaq üçün Gəncə yaxınlığında bir araya gəldilər. Lakin bu görüş heç də xanların gözlədiyi kimi nəticələnmədi. Gürcü çarları

danişığa gələn Azərbaycan xanlarını əsir alıb özləri ilə Gürcüstana aparmağı qərara aldılar. Bundan xəbər tutan Hacı Çələbi vaxt itirmədən düşməni təqib edərək Qızılqaya adlanan yerdə gürcüləri məğlubiyyətə uğratdı. Hacı Çələbi xan əsirlikdən qurtardığı xanlarla görüşmədən düşməni təqibə davam etdi, nəticədə Borçalı və Qazax mahallarını ələ keçirdi. Həmin mahalların idarəsini oğlu Ağakışiyə tapşırıb Şəkiyə döndü.

Xanlığın zəifləməsi

Gürcülər üzərində qələbədən ruhlanan Hacı Çələbi diqqətini Şərqə yönəltdi və Ağsunu mühasirəyə aldı. Lakin birləşmiş Quba və Şamaxı xanlıqları tərəfindən məğlub edilib geri çəkildi. 1755-ci ildə Hacı Çələbidən sonra hakimiyyətə oğlu Ağakışi keçdi. Çox keçməmiş Ağakışini qayınatası qazıqumuxlu Məhəmməd xan qətlə yetirdi və hakimiyyətə gəldi. Qırx gündən sonra Quba xanı Fətəli xanın köməyi ilə Hacı Çələbinin nəvəsi Hüseyn xan onu taxtdan saldı və hakimiyyəti ələ aldı. Hüseyn xan hakimiyyətinin ilk dövrlərində Quba xanlığı ilə müttəfiq münasibətləri saxlayırdı. Lakin Şamaxı xanlığı uğrunda mübarizə zamanı bu ittifaq pozuldu və keçmiş müttəfiqlər rəqiblərə çevrildilər. Tezliklə bu mübarizədə məğlub olan Hüseyn xan 1769-cu ildə Fətəli xanla müqavilə bağladı. Bu müqavilə ilə Hüseyn xan Fətəli xana lazım olduqda qoşun verməyi və Şamaxının işlərinə qarışmamağı öhdəsinə götürdü. İyirmi ildən artıq Şəkidə hökmran olmuş Hüseyn xan hakimiyyət uğrunda öz qohumları və əmirləri ilə gərgin mübarizə apardı. 1779-cu ildə sui-qəsd nəticəsində öldürüldü, hakimiyyətə Hacı Çələbinin oğlu Əbdülqadir xan gəldi. Bununla da Şəkidə hakimiyyət uğrunda mübarizə bir qədər də qızışdı. Bu da Şəki xanlığını həm siyasi, həm də iqtisadi cəhətdən sarsıtdı.

Car-Balakən camaatlığı

Azərbaycanın şimal-qərbində yerləşən Car-Balakən camaatlığı Car, Balakən, Katex, Tala, Muxax və Cənək adlı azad cəmiyyətləri özündə birləşdirən sosial-siyasi qurum idi. Hər bir cəmiyyət camaat adlandırılan bir neçə kənd icmasından ibarət idi. Hər bir icma kəndxuda və qazi tərəfindən idarə olunurdu. İdarəetmə şəriət qaydalarına əsaslanırdı. Cəmiyyətdə ruhanilərin də nüfuzu yüksək idi. Camaatlığın

ali orqanı xalq yığıncağı idi. Burada yalnız yetkinlik yaşına çatmış kişilər iştirak edə bilərdilər. Yığıncaqlarda camaatın bütün vacib məsələləri müzakirə edilir və qəbul olunan qərarlar qanun qüvvəsini alırdı. XVIII əsrin 50-ci illərində Car-Balakən camaatlığı Şəki xanlığından asılı vəziyyətə düşmüşdü. Camaatlıq XVIII əsrin sonlarında müəyyən müstəqillik əldə edə bilmişdi.

Mövzu 10. Qarabağ xanlığı

Mən aşiqəm qara bağ,

Qara salxım, qara bağ,

Tehran cənnətə dönsə,

Yaddan çıxmaz Qarabağ.

İbrahimxəlil xanın qızı Ağabəyim ağanın şeiri

Qarabağ xanlığının yaradılması

Qarabağ xanlığı Səfəvilər dövlətində mövcud olan Qarabağ bəylərbəyliyi ərazisində yaranmış iki xanlıqdan (Gəncə və Qarabağ) biri idi. Xanlığın əsasını Cavanşirlər nəslindən olan Pənahəli xan qoymuşdu. Xanlığın əhalisinin əksəriyyətini Cavanşir, Ziyadoğlular, İyirmidördlər, Otuzikilər, Kəbirli tayfaları təşkil edirdi. 1736-cı ildə Muğanda keçirilən tacqoyma mərasimi zamanı Nadir şah elan olunmasına etiraz etdiyinə görə Qarabağ bəylərbəyliyinə cəzalandırdı. O, Qazax, Borçalı və Şəmsəddil ərazilərini Qarabağ bəylərbəyliyinə tabeliyindən çıxarıb Kartli çarının ixtiyarına verdi. Qarabağ elatlarının bir hissəsini Xorasan istiqamətinə sürgün etdi. Eləcə də Qarabağ bəylərbəyliyinə təbə olan beş Qarabağ mülkiyyətini təbəçilikdən çıxarıb sərbəstlik verdi. 1748-ci ildə Qarabağın bir hissəsində hakimiyyəti ələ alan Pənahəli xan xanlıq ərazisində hakimiyyətini möhkəmləndirməkdən ötrü Nadir şah tərəfindən sürgün edilmiş tayfaları geri qaytardı. Eləcə də düşmənlərindən və qonşu xanlıqların hücumlarından qorunmaq

üçün Kəbirli mahalında Bayat qalasını tikdirdi. Bayat qalası xanlığın sərhədinə yaxın ərazidə yerləşdiyindən qonşu xanlıqların hücumu üçün açıq idi. Bu üzdən də Pənahəli xan xanlığın mərkəzini xanlığın içərilərində yeni tikdirdiyi qalalara - əvvəlcə Şahbulaq və daha sonra Şuşa qalasına köçürtdü. 1756-1757-ci illərdə tikilib başa çatdırılan Şuşa qalası əvvəllər onun banisinin adı ilə Pənahabad adlandırılmışdı.

Pənahəli xanın mərkəzləşdirmə siyasəti

Pənahəli xan xanlığı daxilən möhkəmləndirməkdən ötrü Qarabağ ərazisindəki müləkləkləri mərkəzi hakimiyyətə tabe etmək qərarını verdi. Nadir şahın dövründən özlərini müstəqil aparan Qarabağın xristian müləkləri Pənahəli xana tabe olmaq istəmir, əksinə separatçılıq siyasəti yürüdərək qonşu xanlıqları Qarabağa hücumlar təşkil etməyə səsləyirdilər. Pənahəli xan, ilk növbədə, müləklərin birliyini pozmaq üçün onlar arasında nifaq saldı. Tezliklə digər müləklər tərəfindən təklənən Vərəndə məliyi onun hakimiyyətini qəbul etdi. Pənahəli xanın müləklərə təzyiqini artırması Xaçın məliyinin ciddi müqavimətinə səbəb oldu. Ballıqaya yaxınlığında baş verən döyüşdə məğlub olan Xaçın məliyi Pənahəlinin hakimiyyətini tanıdı. Tezliklə Dizaq, Çiləbörd, Talış (Gülüstən) müləkləri də Pənahəli xana tabe olduqlarını bildirdilər. Lakin müləklər zahirən Qarabağ xanlığının ali hakimiyyətini tanısalar da, müxtəlif yollarla gürcü çarları və Rusiya hakimiyyət orqanları ilə gizlicə əlaqə saxlayır, Qarabağda bir xristian dövləti yaratmağa kömək etmələrini xahiş edirdilər.

Pənahəli xan xanlığı daxilən möhkəmləndirdikdən sonra diqqətini qonşu xanlıqlara yönəltdi. Tezliklə Gəncə, İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının bəzi torpaqları Qarabağ xanlığına birləşdirildi, Pənahəli xanın Qarabağı belə böyük ərazisi olan güclü xanlığa çevirməsi İranda mərkəzi hakimiyyət uğrunda mübarizə aparan qüvvələrin diqqətini cəlb etdi.

Belə qüvvələrdən biri olan Məhəmmədhəsən xan Qacar 1757-ci ildə Qarabağa hücum etdi. Şuşanın bir aylıq mühasirəsi heç bir nəticə vermədi və Məhəmmədhəsən xan geri qayıtmağa məcbur oldu. Bir qədər sonra bir sıra Cənubi Azərbaycan xanlıqlarını öz ətrafında birləşdirmiş Fətəli xan Əfşar Pənahəli xanın yanına elçilər

göndərərək tabe olmasının tələb etdi. Pənahəli xanın rədd cavabından sonra - 1759-cu ildə Fətəli xan Əfşar böyük bir ordu ilə Qarabağ üzərinə hücumla keçdi. Şuşa qalası altı ay mühasirədə qaldıqdan sonra Pənahəli xan oğlu İbrahimxəlil girov verməklə şəhəri azad etdi.

İbrahimxəlil xan

İbrahimxəlil xanın (1763-1806) dövründə xanlıq daha da gücləndi. İbrahimxəlil xan mülkiyyətlərin xəyanətinə, qonşu xanlıqların hücumlarına son qoymaqdan ötrü Avar xanlığı, Gürcü çarlığı və Şəki xanlığı ilə qohumluq əlaqələri yaratdı. Öz qohumu Əsədulla bəyi Təbrizini xan taxtına çıxartdı. Tezliklə Naxçıvan, Qaradağ və bəzi digər xanlıqlar Qarabağ xanından asılı vəziyyətə düşdülər. İbrahimxəlil xan 1780-ci ildə müttəfiqi Kartli-Kaxetiya çarlığı ilə birlikdə Gəncəyə hücum edib xanlığı bölüşdürdü. İbrahimxəlil xanın belə güclənməsi bütün Azərbaycanı birləşdirməyi qarşısında məqsəd qoyan qubalı Fətəli xanın planlarına uyğun deyildi. Bu da öz növbəsində iki Azərbaycan xanlığının toqquşmasına gətirib çıxartdı. Bu qarşıdurmada üstünlük Quba xanlığının tərəfində olsa da, Kartli-Kaxetiya çarlığının yaxından köməkliyi Qarabağı Quba təhlükəsindən qurtarmış oldu.

Mövzu 11. Naxçıvan xanlığı

İndiki Ermənistan ərazisi e.ə. VIII–VII əsrlərdən başlayaraq, əsasən, türk mənşəli etnosların yaşadığı və idarə etdiyi ölkə olmuş və sonralar–XIX əsrin əvvəllərinə qədər burada türklər aparıcı rol oynamışlar.

Səfəvilər dövləti vaxtında mövcud olan Çuxursəəd bəylərbəyliyi ərazisində Nadir şahın ölümündən sonra iki xanlıq - Naxçıvan və İrəvan xanlıqları yarandı. Nisbətən kiçik bir əraziyə malik olan Naxçıvan xanlığının əsasını Kəngərli tayfasının başçısı Heydərqulu xan qoymuşdu. Öz hakimiyyətini gücləndirmək və təcavüzlərdən qorunmaq üçün Heydərqulu xan (1747-1763) daha qüdrətli sayılan Qarabağ xanlığına arxalanmaq qərarına gəlmişdi.

Bu məqsədlə də o, Pənahəli xanla görüşmüş və hətta onun məsləhəti ilə Şəki xanına qarşı yaradılmış ittifaqa da qoşulmuşdur. Heydərqulu xanın ölümündən sonra onun varislərinin dövründə xanlıq nisbətən zəiflədi. Əvvəlcə Kərim xan Zəndin təsirinə düşdü, sonra isə Xoy, İrəvan, Qarabağ xanlıqları və Gürcü çarları Naxçıvanda özlərinə münasib adamı taxta çıxartmağa səy göstərdilər. Bu da öz növbəsində hakimiyyət uğrunda gedən mübarizənin daha da qızışmasına şərait yaratdı.

Vikipediya məlumatı:

Naxçıvan xanlığı — 1747-ci ildə Nadir şah Əfşarın ölümündən sonra kəngərli tayfa başçısı Heydərqulu xan tərəfindən əsası qoyulmuş Azərbaycan xanlığıdır. Zəngəzur kəndindən başlamış, Araz çayı vadisinə qədər uzanan geniş ərazidə yerləşən Naxçıvan xanlığı, Qərbi Azərbaycanın böyük bir hissəsini əhatə edirdi. Dağlar xanlığı qala kimi əhatə edirdi. Şimal-qərbdən Dərələyəz dağları, cənub-şərqdən İlanlıdağ, şimal-şərqdən Böyük və Kiçik Ağrı dağları xanlığın sərhədləri boyu uzanırdı. Naxçıvan xanlığı İrəvan, Qarabağ, Xoy və Maku xanlıqları ilə həmsərhəd idi.

Heydərqulu xan 1763-cü ilə qədər hakimiyyətdə olmuşdur. Araşdırmalar göstərir ki, Naxçıvan xanlığı Qarabağ, Maku, Qaradağ, Gəncə və İrəvan xanlıqları ilə Heydərqulu xanın vaxtında yaxın dostluq münasibətləri yaratmışdı. Heydərqulu xanın vəfatından sonra onun oğlanları xanlığı idarə edirlər və ən uğurlu dövr Şükurəli xanın dövrünə təsadüf edir. 1768-ci ildən 1780-ci ilədək fasilələrlə Naxçıvan xanlığına rəhbərlik edən Şükurəli xan Kərim xan Zəndin fərmanı ilə müstəqil xan, yəni hakim tituluna layiq görülməklə yanaşı, bütün Kəngərli süvarilərinə sərkərdə təyin olunduğu müddətdən etibarən tümən hakimi kimi şöhrət tapır.

1790-ci illərin sonlarında Naxçıvan xanlığında hakimiyyət uğrunda mübarizə güclənir. İrəvan xanı Hüseynəli xan, Qarabağ xanı İbrahimxəlil xan və Kartli-Kaxetiya çarı II İrakli istəyirlər ki, Naxçıvan xanları onların istəyi ilə hərəkət etsin. Beləliklə, Rəhim xanın oğlu Abbasqulu xan 1780-ci ildə xanlığı idarə etməyə

başlayır. Lakin onun iradəsizliyi hakimiyyətdəki uğursuzluğu ilə nəticələnir və 1810-cu ildə İranda edam edilir. Naxçıvan xanlığı 1747–1797-ci illərdə daxili və xarici siyasəti ilə qonşu xanlıqların rəğbətini qazanmış Heydərqulu xanın, sonralar isə Kəlbəli xanın hakimiyyəti dövründə siyasi diplomatiyası ilə də fərqlənib. Xanlığın ərazisi, qoşunu, pul vahidi, xarici və daxili siyasəti, müstəqil dövlətə məxsus atributları olub.

Kəlbəli xan çox güclü siyasət yeritsə də əvvəlcə Ağaməhəmməd şahla, daha sonra isə rus qoşunları ilə ciddi mübarizə aparır. Uzunmüddətli Rusiya–İran müharibəsindən sonra 1813-cü ildə Gülistan müqaviləsi imzalanır və bununla müharibə yekunlaşır. Daha sonra isə 1826-cı ildə Qacar hakimiyyətinin yeni hücumları ilə yenidən Rusiya–İran müharibəsi başlayır və müharibə rusların qələbəsi ilə başa çatır. 1828-ci ildə imzalanan Türkmənçay müqaviləsinin şərtlərinə əsasən Naxçıvan və İrəvan xanlıqları Rusiyaya verilir. Naxçıvan xanlığının ərazisində məskunlaşan sonuncu xan Kərim xanın bütün əmlakı Rusiya xəzinəsinə müsadirə edilir. Şahzadə Abbas mirzə Kərim xan və onun bir qrup Kəngərli sülaləsindən olan tərəfdarlarına məskunlaşmaq və idarə etmək üçün Marağa xanlığının bir neçə kəndini verir. Bununla da Naxçıvan xanlığı ləğv edilir.

Mövzu 12. İrəvan xanlığı

İrəvan xanlığının əsasını Mir Mehdi xan qoymuşdu. Əhalisinin böyük əksəriyyətini azərbaycanlılar təşkil edən xanlıq Ağrı vadisi, Dərələyəz və Göyçə gölü arasındakı torpaqlarda yerləşirdi. İrəvan şəhərinin əhalisinin yalnız cüzi hissəsini ermənilər təşkil edirdi.

Xanlığın ərazisində erməni dini mərkəzi Üçkilsə¹ yerləşirdi. Kilsənin başçısı - katolikos İrəvan xanı tərəfindən təyin olunurdu. Xanlıq nisbətən zəif olduğundan qonşuların diqqətini cəlb edirdi. 1749-cu ildə İrəvan Qarabağ xanı Pənahəlinin, daha sonra isə Kaxetiya çarı II İraklinin hucumuna məruz qaldı və bir müddət

gürcü çarlığından asılı vəziyyətə düşdü. İrəvan xanlığını zəbt etməyə çalışan Kartli və Kaxetiya çarları Üçkilsə monastrının katolikosu ilə əlaqə saxlayır, İrəvan xanlarına onun əli ilə zərbə endirməyə çalışırdılar.

1765-ci və 1769-cu illərdə Kartli-Kaxetiya çarının İrəvana hücumları nəticəsində xan onlara müəyyən qədər bac verməyə məcbur oldu. Lakin mərkəzi İranda hakimiyyəti ələ almış Kərim xan Zəndin tələbi ilə o vaxt İrəvanda xan olan Hüseynəli xan gürcü çarı II İrakliyə bac verməkdən imtina etdi. 1779-cu ildə Kərim xan Zəndin vəfatından sonra II İrakli İrəvan xanlığından bac tələb etdi. Azərbaycan xanlıqlarına güvənən Hüseynəli xan gürcü çarının tələbini rədd etdi. Buna görə II İrakli iyirmi minlik qoşunla qəflətən İrəvana hücum etdi, lakin güclü müqavimətə rast gəlib geri çəkilməli oldu. İrəvanı tuta bilməyib bir çox kəndi qarət edən gürcü çarı geri qayıdan zaman 2500-ə yaxın ailəni də Hüseynəli xanın vermədiyi bac əvəzinə apardı. Osmanlı dövlətinə arxalanan Hüseynəli xan II İraklidən İrəvan xanlığından zorla Gürcüstana köçürdüyü ailələrin geri qaytarılmasını tələb etdi. 1441-ci ildə Cahənşah Qaraqoyunlu erməni katolikosluğunun mərkəzinin Kilikiyadan İrəvan yaxınlığındakı Üçmüəzzin (Üçkilsə) monastırına köçürülməsinə icazə vermişdi. Hüseynəli xanın belə müstəqil siyasət yürütməsi, hətta bir ara Naxçıvanı özündən asılı hala salmaq cəhdi II İraklini çox narahat edirdi. Tezliklə gürcü çarlarının təhriki ilə İrəvanda hakimiyyət uğrunda mübarizələr qızışdı və xanlıq xeyli zəiflədi.

Vikipediya məlumatı:

İrəvan xanlığı — Azərbaycan xanlıqlarından biri, Nadir şah Əfşarın vəfatı və Əfşarlar dövlətinin süqutundan sonra Çuxursəəd bəylərbəyliyiinin əsasında yaranmış və 1747–1828-ci illərdə mövcud olmuş tarixi feodal dövlət. İrəvan xanlığının əsası XVIII əsrin ortalarında Mirmehdi xan tərəfindən qoyulub. Xanlıq Qarabağ, Naxçıvan və Maku xanlıqları ilə, Osmanlı imperiyası, Kartli-Kaxetiya çarlığı, Borçalı, Qazax sultanlıqları ilə həmsərhəd olub. Mərkəzi İrəvan şəhəri idi.

İrəvan xanlığı Mirmehdi xandan sonra Hüseynəli xanın dövründə möhkəmləndi. Hüseynəli xanın oğlu Məhəmməd xan Qacarın dövrü İrəvan

xanlığında ən uzunmüddətli xan dövrü sayılır. Məhəmməd xan fasilələrlə İrəvan taxtında 21 il oturdu.

Məhəmməd xandan sonra hakimiyyətə Hüseynqulu xan Qacar gəldi. Onun hakimiyyəti dövründə İrəvan Rusiya imperiyasının dağıdıcı yürüşlərinə məruz qaldı. Hüseynqulu xanın hakimiyyəti dövrü İrəvan xanlığının mədəniyyətinin pik həddə çatdığı dövrüdür. İrəvandakı Göy məscid və Sərdərabad mahalındakı eyni adlı qala Hüseynqulu xanın əmri ilə tikilmişdir.

1827-ci il oktyabrın 6-da İrəvan xanlığı ruslar tərəfindən işğal edilir və bu işğal 1828-ci il fevralın 10-da Türkmənçay sülh müqaviləsi ilə möhkəmlənir. Bu müqavilənin 15-ci bəndinə əsasən Qacarlar və Osmanlı imperiyası ərazisində yaşayan erməni əhalisi Cənubi Qafqaza köçürülür.

Mövzu 13. Cənub xanlıqları. Təbriz , Qaradağ xanlıqları

Nadir şahın ölümündən (1747) sonra İranda Nadirin varisləri arasında mərkəzi hakimiyyət uğrunda mübarizə qüvvətləndi.

1747-1751-ci illər arasında şah hakimiyyəti beş dəfə əldən ələ keçmişdi. Şah hakimiyyəti uğrunda belə gərgin mübarizənin qızışması və bu mübarizənin Azərbaycandan uzaqda Xorasanda getməsi Cənubi Azərbaycanda da bir sıra feodal hakimlərinə özlərini müstəqil aparmasına şərait yaradırdı.

Təbriz xanlığı

1747-ci ildə Əmiraslan xan Təbrizdə özünü müstəqil hakim elan edərək Təbriz xanlığının əsasını qoydu. Əmiraslan xan tezliklə Ərdəbili, Qaradağı və bir sıra Cənubi Azərbaycan torpaqlarını özünə tabe etdi. Lakin bu uğur müvəqqəti oldu. Döyüşlərin birində Əmiraslan xan öldürüldü. Bundan sonra Cənubi Azərbaycanda Fətəli xan Əfşarın başçılığı ilə Urmiya xanlığı qüvvətlənməyə başladı.

Təbriz xanlığı — XVIII əsrin ortalarında keçmiş Təbriz bəylərbəyliyiinin mərkəzində Təbriz xanlığı yaranır. Xanlığın əsasını Əfşar tayfasından olan Əmiraslan xan qoymuşdur. Xanlığın mərkəzi də Təbriz şəhəri olmuş, Xoy, Naxçıvan, Qaradağ, Sərab və Marağa xanlıqları ilə sərhədlənmişdi. Əmiraslan xan qısa bir zamanda Təbriz, Xalxal, Ərdəbil və Azərbaycanın bir sıra cənub əyalətlərini özünə tabe edir. Təbriz uğrunda mübarizəyə qoşulanların çox olması bu şəhərə tez-tez hücumlara, şəhərin əldən-ələ keçməsinə səbəb olur. Nadir şahın qardaşı oğlu İbrahim Mirzə güclü ordu ilə Təbrizə hücum edərək şəhəri ələ keçirir. Lakin Məşhəd və İsfahanda baş vermiş üsyan xəbərini eşidib Məşhədə qayıdır və döyüş zamanı həlak olur. Bundan sonra Fətəli xan Əfşar Təbrizi tutur və şəhərin idarəsini Nəcəfqulu xan Dünbiliyə tapşırır. Urmiya xanlığının süqutundan sonra Təbriz tam müstəqil xanlığa çevrilir. 1780-ci ildə isə xanlığın fəaliyyətinə son qoyulmaqla ərazisi Xoy xanlığına birləşdirilir.

Təbriz xanlığı inzibati cəhətdən Təbriz, Güney və Mərənd mahallarına bölünürdü. İlk dövrlərdə Xalxal və Ərdəbil mahalları da xanlığın tərkibində olmuşdur. Mahalları naiblər, kəndləri isə kətxudalar idarə edirdilər. Xanlığın 10 minə qədər hərbi qüvvəsi var idi. Dövləti qeyri-məhdud səlahiyyətləri olan xan idarə edirdi.

Təbriz şəhəri yenə mühüm sənət, ticarət və mədəniyyət mərkəzi olaraq qalırdı. Naiblər yerlərdə xanın dayaqları hesab olunurdular. Şəhər məmurları da naib vəzifəsi daşıyırdılar. Bundan başqa şəhər məmurları sırasına qalabəyi, darğa və gecə qarovulunun başçısı olan əsasbaşı da daxil idi. Naib təsərrüfatı idarə edir, vergilərin vaxtında yığılması üçün xanın qarşısında məsuliyyət daşıyır, mükəlləfiyyətlərin yerinə yetirilməsini tələb edirdi.

Təbriz şəhəri qədim ticarət və sənətkarlıq mərkəzi kimi öz şöhrətini saxlamışdı. Burada çoxlu bacarıqlı ustalar yaşadığından digər Azərbaycan şəhərlərinə ustalar buradan dəvət olunurdu. XVIII əsrin 70-ci illərində Azərbaycanda olmuş rus səyyahı S.Qmelinin məlumatına görə şamaxılı Məhəmməd Səid xan şəhərdə ipəkçiliyi bərpa etmək üçün Təbrizdən Şamaxıya yüzə qədər usta dəvət etmişdir.

Təbriz həm də iri toxuculuq mərkəzi kimi şöhrət qazanmışdı. Buranın ipək məhsulları öz keyfiyyətinə görə digər şəhərlərin məhsullarından üstün idi. Bu şəhərdə ildə 60 min taya yaxın yüksək keyfiyyətli məhsul istehsal olunurdu. O dövrün səyyahlarından biri yazırdı: *"Şəhər bazarı genişdir. Burada Asiya mallarından başqa Avropa malları da satılır. Kağız və yun materialları çoxdur. İngilis və holland mahudu, əla şallar və xalçalar, şüşə və çini qablar, bəzi polad əşyalar və s. Təbriz bazarında kifayət qədərdir"*.

Qaradağ xanlığı

Qaradağ xanlığı — 1747-ci ildə yaranmış və Cənubi Azərbaycanda (indiki İran ərazisində)feodal dövlət olmuşdur. Mərkəzi Əhər şəhəri idi. Qərbdən Xoy xanlığı, şərqdən Talış xanlığı, şimaldan Naxçıvan xanlığı, Qarabağ xanlığı, Cavad xanlığı, cənubdan isə Təbriz və Ərdəbil xanlıqları ilə həmsərhəd idi.

Qaradağlı tayfası Səfəvilərin hakimiyyətə gəlməsində fəaliyyət göstərdiyindən I Şah İsmayıldan başlayaraq Qaradağ vilayətinin idarəsinə nail ola bilmişdi. XVI əsrdən XIX əsrin əvvəllərinədək Qaradağ vilayətinin idarəsi irsi olaraq müəyyən nəsil üzrə olmuşdu. Onlar həm də ruhani səlahiyyətlərinə malik idi. XVIII yüzilin əvvəllərində Səfəvi sülaləsi zəiflədiyindən hakim Kazım xan mərkəzi hakimiyyətə təbəçilikdən çıxmış, şah Sultan Hüseynin ehtiramına layiq görülən rus A.Volniskini Əhərə qoymamışdı. Nadir mərkəzi hakimiyyətə təbə olmayan xanın gözlərini çıxartdırmışdı. Nadirin ölümündən sonra Qaradağ xanlığı müstəqilləşmiş, Kazım xan Qaradağ xanı olmuşdu.

Kazım xan XVIII yüzilin ortalarında Qarabağ, Gəncə və Naxçıvan xanları ilə birlikdə Şəki xanlığına qarşı ittifaqa qoşulmuşdu. Bu ittifaq məqsədinə nail ola bilməmişdi. Qaradağ xanı Qarabağ xanlığına, Kərim xan Zəndə (1761), sonra isə Ağə Məhəmməd Qacara (1791) təbə olmuşdu.

Qaradağ xanı Abbasqulu xan XIX yüzilin əvvəllərində Pavel Sisianova məktub yazaraq Rusiyaya sadıq qalacağını bildirmiş, lakin 1804-1813-cü illər Rus-İran müharibəsində Rusiyaya qarşı çıxmışdı.

Xanları

- **Kazım xan (Məhəmmədkazım xan) (1747-1763)**
- **Mustafaqulu xan (1763-1782, 1786-1791)**
- **İsmayıl xan (1782-1783, 1791-1797)**
- **Nəcəfqulu xan (1783-1786)**
- **Abbasqulu xan (1797-1813)**
- **Məhəmmədqulu xan (1813-1828)**

Mövzu 14. Urmiya , Xoy xanlıqları

Urmiya xanlığı

Fətəli xan Əfşar (1747-1763) fəaliyyətinin ilk günlərindən qonşuluğundakı pərəkəndə xanlıqları birləşdirib vahid dövlət yaratmağa təşəbbüs etmişdir. Fətəli xan öz arzusunu həyata keçirmək üçün hərbi qüvvəsini artırmaq məqsədilə Nadir şahın sabiq sərkərdəsi Azad xanla ittifaq bağladı. Fətəli xan Əfşar həmçinin Xoy xanlığının hakimi Şahbaz xanı da öz tərəfinə çəkməyə nail oldu. Bundan sonra Fətəli xan Əfşar Azərbaycanın digər xanlıqlarını özünə tabe etmək məqsədilə geniş fəaliyyətə başladı və buna Cənubi Azərbaycan çərçivəsində qismən nail oldu. Az müddət ərzində Qaradağ, Marağa, Təbriz xanlıqları, habelə bir sıra xırda feodal malikanələri Urmiya xanlığına tabe edildi. Bu dövrdə İranda mərkəzi hakimiyyət uğrunda mübarizə əsasən astrabadlı Məhəmmədhəsən xan Qacar və şirazlı Kərim xan Zənd arasında gedirdi. Bu mübarizənin gedişində Məhəmmədhəsən xan hətta bir ara Cənubi Azərbaycanın əksər ərazisini özünə tabe edərək 1757-ci ildə Qarabağ xanlığına hücum etdi. Məhəmmədhəsən xanın Şimali Azərbaycanda olmasından istifadə edən rəqibi Kərim xan Zənd Astrabada hücum etdi. Bu xəbəri alan Məhəmmədhəsən xan Şuşa qalasının mühasirəsindən əl çəkməyə məcbur oldu. Geri qayıdanda Urmiya xanlığını da özünə tabe edən Məhəmmədhəsən xan Şiraza, Kərim xan Zənd üzərinə hücum etdi. Lakin yolda sui-qəsd nəticəsində öldürüldü.

Bu hadisədən sonra yenidən fəallaşan Fətəli xan Əfşar qısa müddətdə Cənubi Azərbaycanda itirilmiş mövqeyini bərpa edib 1759-cu ildə Qarabağ xanlığına

hücum etdi. Tezliklə Şuşanı mühasirəyə alan Əfşar qoşunlarına mülüklər də öz dəstələri ilə qoşuldular. Müqavimət göstərməyi lüzumsuz hesab edən Pənahəli xan oğlu İbrahim ağanı Fətəli xan Əfşara girov verməklə Şuşa qalasını mühasirədən azad etdi.

Fətəli xan Əfşar və Kərim xan Zənd rəqabəti

Fətəli xanın belə uğurlar qazanması ilə barışmaq istəməyən Kərim xan Zənd 1760-cı ilin payızında Cənubi Azərbaycana hücum edərək Təbrizi mühasirəyə aldı. Lakin tezliklə Fətəli xan Əfşarın təzyiqi ilə geriye - Şiraza doğru çəkilməli oldu. Məğlubiyyətinə baxmayaraq Kərim xan daha böyük qüvvə yığaraq yenidən Cənubi Azərbaycana hücum etdi. Kərim xan 1761-ci ilin yayında Azərbaycana hücum etdiyi zaman Fətəli xan onu Ucan düzündə, Qaraçəmən kəndi yaxınlığında qarşıladı. Baş verən döyüşdə üstünlük əvvəlcə Fətəli xanın tərəfində olsa da, müttəfiqi xoylu Şahbaz xanın xəyanət edərək düşmən tərəfə keçməsi onu çətin vəziyyətə saldı. Buna görə Fətəli xan Urmiya qalasına çəkilməli oldu.

1762-ci ilin may ayında Marağa şəhərini tutan Kərim xan burada düşərgə salıb Urmiya qalasına həmlə üçün hazırlığa başladı. Kərim xan vaxtilə Fətəli xanla toqquşmuş müxtəlif Azərbaycan xanlıqlarına məktub göndərərək onları Fətəli xanla mübarizə üçün birləşməyə çağırırdı. Kərim xanın çağırışını qəbul edən Pənahəli xan kiçik oğlu Mehrəli bəyi Qarabağa müvəqqəti hakim qoydu, bir sıra başqa Azərbaycan xanları kimi Kərim xanın Urmiya yanındakı düşərgəsinə gəldi. Xanların da qüvvələrini özünə birləşdirən Kərim xan Urmiya qalasını dövrəyə aldı. Doqquz aylıq mühasirədən sonra Urmiya qalası təslim oldu. Kərim xan Fətəli xanı ailəsi ilə birlikdə götürərək Şiraza yola düşdü. O, eyni zamanda köməyinə gəlmiş Azərbaycan xanlarını: Pənahəli xanı, qaradağlı Kazım xanı, xoylu Şahbaz xanı, naxçıvanlı Hacı xan Kəngərini, sərablı Əli xan Şəqqaqini və başqalarını da Fətəli xan üzərində qələbə münasibətilə Şirazda keçiriləcək şənliklərdə iştirak etmək bəhanəsi ilə özü ilə apardı. Kərim xan, əslində, onları orada girov kimi saxladı. Fətəli xan Əfşar üzərində çaldığı qələbə sayəsində Kərim xan Zənd öz hakimiyyətini Cənubi Azərbaycanda yaymağa müvəffəq oldu.

Xoy xanlığı

Xoy xanlığı da Nadir şahın imperiyasının dağılması nəticəsində yaranan xanlıqlardan biri idi. Xanlığın ilk hakimi Şahbaz xan olmuşdur. O, Nadir şah dövründə Xoy vilayətinin hakimi təyin edilmişdi. Nadir şahın ölümündən sonra isə özünü Xoy xanlığının müstəqil hakimi elan etmişdi. Mülayim siyasət yeridən Şahbaz xan Fətəli xan Əfşarla dostluq münasibətləri saxlayıb, hətta bəzi yürüşlərdə ona kömək də göstərir. Lakin Kərim xan Zəndin 1762-ci il hücumu zamanı Şahbaz xan Kərim xanın vədlərinə aldanaraq Fətəli xana qarşı çıxmış, nəticədə girov kimi Şiraza aparılmışdır. Kərim xan Zənd bir neçə Azərbaycan xanlarını girov kimi Şiraza aparmaqla öz hakimiyyətini Cənubi Azərbaycanda yaymağa müvəffəq olsa da, tezliklə burada Əhməd xanın (1763-1786) başçılığı ilə Xoy xanlığı qüvvətlənməyə başladı. Əhməd xan Azərbaycanın bir neçə xanı, həmçinin Kartli-Kaxetiya çarları ilə diplomatik münasibətlər saxlamış, bir müddət İrəvan, Naxçıvan, Təbriz və Qaradağ xanlıqlarını da özündən asılı vəziyyətə salmışdır. 1786-cı ildə Əhməd xanın yaxın qohumları onu qətlə yetirdilər. Bununla da hakimiyyət uğrunda başlanan mübarizə xanlığı zəiflətdi.

Xoy xanlığının əsasını dünbuli tayfa başçıları qoymuşdu. Dünbuli Əhməd xan XVIII əsrin 60-cı illərində Təbrizdə də möhkəmlənmişdi. Xoy xanlığı İrəvan, Naxçıvan və Qaradağ xanlığını da özünə tabe etmişdi. Qarabağ xanlığı ilə müttəfiqlik hakimiyyətinin möhkəmlənməsinə müsbət təsir göstərdi.

1775-ci ildə Xoy xanı Əhməd xandan Çıldır valisi Süleyman paşaya göndərilən məktubda "Şimali Qafqazın istilasından qüvvət alan Rusiyanın və onunla ittifaq yaradan İrakli xanın təcavüzünə imkan verməməsi üçün Azərbaycan və Qafqaz xanlarının "Dövləti-Aliyyə" (Osmanlı imperiyası) ilə birgə mübarizə aparmasının vacib olduğu bildirilirdi".

Xoy xanlığı ilə Kərim xan Zəndin zərbələrindən sonra dirçəlməyə başlayan Urmiya xanlığı arasında ziddiyyət var idi. Əhməd xan Təbriz xanlığı ilə birləşərək 1783-cü ildə Təbriz şəhəri yaxınlığında Urmiya və Sərab xanlıqlarının birləşmiş qoşununu məğlub etdi. Bu qələbə Xoy xanlığının nüfuzunu xeyli artırdı. Kərim xan Zənd Xoy xanlığının güclənməsindən narahat olub, Əhməd xanı sarsıtmaq üçün tədbirlər görməyə başladı. Bu məqsədlə onun qardaşı Şahbaz xanın oğlanlarını əmilərinə

qarşı mübarizəyə hazırlayırdı. Kərim xan Zəndin səpdiyi düşmənçilik toxumu onun ölümündən sonra belə özünü göstərdi. Şahbaz xanın oğlanları Əhməd xana qəsd edib, onu öldürdülər. Qəsdçilər hakimiyyəti ələ keçirməyə nail ola bilmədilər. Cəfərqulu xan Xoylu xilas ola bildi, onları cəzalandırdı və qardaşı Hüseynqulu xanı azad edərək hakimiyyətə gətirdi.

Xoy xanlığı yaranmış vəziyyətdə əvvəlki mövqeyini itirdi. İrəvan xanlığı müstəqillik əldə etdi. İrəvan və Qaradağ xanlığı yalnız Qarabağdan asılı oldu. Təbriz də əldən çıxdı. Xanlıqlar arasında yeni çəkişmələr başlandı.

Xoy xanlığı Qacarlardan asılı vəziyyətə düşdü, sonra xanlığa son qoyuldu.

Mövzu 15. Ağa Məhəmməd şah Qacarın mərkəzləşdirmə siyasəti

Qacar tayfaları

Oğuz tayfalarından olan Qacarlar Bayat boyunun bir qolu olmuşlar. Monqol yürüşləri dövründə digər oğuz tayfaları kimi Azərbaycanda yaşayan Qacar tayfalarının da bir hissəsi qərbə doğru çəkilərək Şərqi Anadoluda və Suriyada məskən salmışdılar. XIV əsrdə Şərqi Anadoluda formalaşan Ağqoyunlu tayfa birliyinə Qacar tayfası da daxil idi. Ağqoyunlu Uzun Həsənin hakimiyyəti dövründə Diyarbəkirdə yaşayan Qacar tayfaları yenidən Azərbaycana qayıdaraq Gəncə, Bərdə və İrəvan ətrafında məskunlaşdılar. Hələ Diyarbəkirdə olduqları vaxtlarda Ərdəbil şeyxlərinin apardığı təbliğat nəticəsində digər oğuz tayfaları ilə birlikdə Qacar tayfası da şiə məzhəbini qəbul etmişdi. Səfəvi sülaləsinin hakimiyyətə gəlməsində mühüm rol oynayan yeddi qızılbaş tayfasından biri də Qacarlar olmuşdur. I İsmayılın müridləri arasında “Tozqoparan” ləqəbli Qara Piri bəy Qacar bir sıra döyüşlərdə igidliyi ilə fərqlənmişdi. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin möhkəmlənməsində Qacar əmirlərinin böyük xidmətləri olmuşdur. Səfəvi

şahlarının hakimiyyəti dövründə Qacar tayfasının bir qolu olan Ziyadoğlu nəslə mərkəzi Gəncə olan Qarabağ bəylərbəyliyi irsi hakimləri sayılırdı.

Şah I Abbas Ziyadoğlu nəslindən olan Hüseyn xan Qacarı Astarabad vilayətinin hakimi təyin etmişdi. Bundan sonra Azərbaycanda yaşayan qacarların böyük bir hissəsi Astarabada köçmüşdülər. Burada qacarlar iki yerə - Qovanlı və Dəvəli qacarlarına bölündülər. 1742-ci ildə dünyaya gələn Ağaməhəmməd xanın atası Məhəmmədhəsən xan Qovanlı, anası Ceyran xanım isə Dəvəli qoluna mənsub idi. Ağaməhəmməd xan ilk təhsilini anasından almışdı.

Girovluqdan şahlığa

Nadir şahın öldürülməsi imperiyanın dağılmasına gətirib çıxardı. Hakimiyyət uğrunda başlanan mübarizədə Məhəmmədhəsən xan Qacar da əsas simalardan biri idi. Məhəmmədhəsən xanın apardığı döyüşlərdə onunla çiyin-çiyinə böyük oğlu Ağaməhəmməd xan da iştirak edirdi. Astarabadda möhkəmlənən Məhəmmədhəsən xan Gilan, Qəzvin, İsfahanı və Cənubi Azərbaycanın bir hissəsini öz hakimiyyəti altına alsada da, 1759-cu ildə Zəndlərlə döyüşdə həlak oldu. Ağaməhəmməd xan türkmən və qacarlardan topladığı qoşunla mübarizəni davam etdirdi. Döyüşlərin birində Ağaməhəmməd xan Kərim xan Zəndə əsir düşdü. Qacar tayfaları ilə münasibəti yaxşılaşdırmaq istəyən Kərim xan onu öldürməyib yanında girov saxladı. Şirazda girov qaldığı 16 ildə Ağaməhəmməd xan təhsilini mədrəsədə davam etdirib o dövrün məşhur alimlərindən elm, fəlsəfə və din tarixindən dərslər aldı. Onun savad və məntiqi düşüncəsini görəndə Kərim xan Ağaməhəmməd xanı öz müşaviri təyin edərək mühüm dövlət işlərində onunla məsləhətləşirdi.

1779-cu ildə Kərim xanın vəfatından sonra Ağaməhəmməd xan Şirazi tərk edib özünü Astarabada çatdırdı. Burada bir-biri ilə düşmənçilik edən Qovanlı və Dəvəlilər barışdırıb öz ətrafında cəmləşdirərək ölkəni yenidən vahid dövlət daxilində birləşdirmək üçün mübarizəyə başladı. Əsas rəqibi zəndlərlə aparılan döyüşlərdə Ağa Məhəmməd xan qalib gələrək Gilanı, Mazandarani, Xorasanın böyük bir hissəsini öz hakimiyyəti altına aldı.

1786-cı ildə zəndlərin qoşunlarını məğlub edən Qacar İsfahan və Tehranı tutdu. Tehranı dövlətinin paytaxtı elan edən Ağaməhəmməd xan şah titulu götürərək öz

adına Aslan və Günəş (Şir-u-Xurşid) təsvirli qızıl pul kəsdirdi. Amma tacqoyma mərasimini imperiyanın tam bərpa olunmasınadək təxirə saldı.

Cənubi Azərbaycanın birləşdirilməsinə başlayan Qacar Sərab, Qaradağ, Xoy, Urmiya xanlıqlarını özünə tabe etdi. 1790-cı ildə Təbriz Qacar vəliəhdlərinin oturduğu “dar-üssəltənə” oldu. Bundan sonra keçmiş Səfəvi imperiyasını tamamilə bərpa etmək üçün Qacarın qarşısında Cənubi Qafqazda yerləşən Şimali Azərbaycanın və Şərqi Gürcüstanın birləşdirilməsi vəzifəsi dayanırdı.

Cənubi Qafqaz uğrunda mübarizə

Qacar Cənubi Qafqaza yürüşü bir qədər ləngitməli oldu. Bunun əsas səbəbi Rusiyanın Cənubi Qafqazı ələ keçirmək üçün fəaliyyətini artırması idi. 1783-cü ildə Kartli çarlığını öz himayəsinə götürən Rusiya Şimali Azərbaycan xanlarına da təzyiqlərini artırmışdı. Cənubi Qafqaza daxil olacağı təqdirdə Rusiya ilə toqquşmanın qaçılmaz olacağını bilən Qacarın müttəfiqə ehtiyacı var idi. Bu məqsədlə o, Osmanlı sarayına öz elçilərini göndərərək danışıqlar aparmışdı. Rusiyanın Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya istiqamətində irəliləməsindən narahat olan İngiltərə və Fransa dövlətləri də Qacar dövləti ilə yaxınlaşmağa çalışırdı. 1795-ci ildə Qacar altmış minlik ordu ilə Cənubi Qafqaz üzərinə yürüşə başladı. Onun bu yürüşdə əsas hədəfi Qarabağ xanlığını tabe edib itaətdən boyun qaçıran, Rusiya ilə yaxınlaşan gürcü çarlığını cəzalandırmaq idi. Amma Qacar ordusu Qarabağ xanlığının mərkəzi sayılan Şuşanı bir ay mühasirədə saxlasa da, ala bilmədi. O, Şuşanın mühasirəsini dayandıraraq Tiflis üzərinə yürüş etdi. Gürcüstan üzərinə yürüşdə Qacarlarla eyni kökdən olan Cavad xanın başçılığı ilə Gəncə Ziyadoğluları da iştirak edirdilər. Gürcü qoşunlarını darmadağın edən Qacar ordusu Tiflisi tutdu. Şahın icazəsi ilə şəhər qarət edilib dağıldı. Tiflisin tutulmasından sonra İrəvan, Dərbənd, Bakı xanları Ağa Məhəmməd xanın hakimiyyətini tanıdıqlarını bəyan etdilər. Gürcüstanı tamamilə tabe edən Qacar qoşunlarını Muğanda cəmləşdirib burada qışlamağa qərar verdi. Şah hələ də ona tabe olmayan Şəki, Şamaxı və Qarabağ xanlıqlarına qarşı hərbi əməliyyatları növbəti ilin yazına saxladı. Bu zaman Nadir şahın nəvəsinin Xorasanda qiyam qaldırması xəbərini alan Qacar təcili İrana qayıtdı. Dövlətin vahidliyini təmin etməyə qədər rəsmi tacqoymanı

gecikdirən Ağa Məhəmməd xan saray əyanlarının və yaxınlarının təkidi ilə bu mərasimi 1796-cı il 21 martda Novruz bayramı günündə keçirdi. Bundan sonra böyük qoşunla yürüş edərək Xorasanı bütünlüklə Qacarlar dövlətinə birləşdirdi. Qacarın Rusiyanın himayəsində olan Gürcüstanı tutması II Yekaterinanın əvvəlcədən planlaşdırdığı Cənubi Qafqazın işğalına başlaması üçün bəhanə oldu.

1796-cı ildə Rusiya Qacar dövlətinə rəsmən müharibə elan edib general Zubovun başçılığı altında Cənubi Qafqaza ordu yeritdi. Rus ordusu Dərbəndi, Qubanı və Bakını tutub oktyabrda Gəncə xanlığını da tabe edərək Qacar dövlətinə qarşı müharibəyə hazırlaşmağa başladı.

Xorasanda olduğu zaman bu hadisələrdən xəbər alan Qacar Tehrana qayıdıb Rusiya ilə uzun sürəcək müharibə hazırlığına başladı. Bu zaman Rusiyada hakimiyyət dəyişikliyi baş verdi. II Yekaterinanın yerini tutan yeni rus çarı Cənubi Qafqazdakı ordularını geri çağırırdı. Qacar isə nəzərdə tutduğu yürüşü 1797-ci ildə həyata keçirdi. Bu dəfə əsas hücum hədəfi Qarabağ xanlığı idi. Şuşanı mühasirəyə alan Qacar ordusu şəhəri top atəşinə tutdu. İbrahimxəlil xan hücum edib topları sıradan çıxarsa da, şəhərə qayıda bilməyib Dağıstana getdi. Şuşalılar bundan sonra şahla danışıq aparıb bac vermək şərti ilə müqaviməti dayandırdılar. Ağa Məhəmməd şah şəhərin qarət olunmasına, əhalinin incidilməsinə yol verməmək üçün qoşuna şəhərdən kənarda dayanmaq əmri verdi. Bundan sonra Şamaxıya hücum etdi. Şah burada da alicənablıq göstərərək şəhər əhalisinin qarət olunmasına imkan vermədi. Hətta qoşuna çatacaq qənimətin pulunu öz xəzinəsindən ödədi. Yenidən Şuşaya qayıdan Qacar Şimali Azərbaycanın bütün xanlarının hüzuruna gəlmələri barədə əmr verdi. Şuşaya gələn bakılı Hüseynqulu xanı, gəncəli Cavad xanı rus ordusuna müqavimət göstərmədiklərinə görə həbs etdirdi. Həbs olunanlar arasında İbrahimxəlil xanın baş vəziri Molla Pənah Vaqif və xanın qardaşı oğlu Məhəmməd bəy Cavanşir də (Batmanqılınc) var idi. 1797-ci ilin 17 iyununda Ağa Məhəmməd şah saray xadimlərinin sui-qəsd nəticəsində öldürüldü. Görkəmli dövlət xadimi Ağa Məhəmməd şah qarşısına qoyduğu bütün məqsədlərə nail olmasa da, mərkəzləşmiş dövlət yarada bilmişdi.

Ağa Məhəmməd şahın yenidən bərpa edib gücləndirdiyi hökmranlıq taxtına vəliəhd təyin etdiyi qardaşı oğlu Baba xan gəldi. O özünü Fətəli şah elan edərək (1797-1834-cü illər) hökmdarlığa başladı. Qacarlar dövləti İranda və Cənubi Azərbaycanda 1925-ci ilə kimi mövcud oldu. Amma Qacarlar sülaləsinin sonrakı hökmdarlarından heç biri Ağaməhəmməd şahın səviyyəsinə qalxa bilmədi.

Mövzu 16. Xanlıqlar dövründə sosial – iqtisadi həyat

Kənd həyatı

Bəhs olunan dövrdə Azərbaycanın bütün xanlıqlarının iqtisadiyyatı üçün natural təsərrüfatın mövcudluğu səciyyəvi hal idi. Burada əsas rolu feodal istehsal münasibətləri oynayırdı. Bu dövrdə əvvəllər də olduğu kimi, yenə əhalinin başlıca məşğuliyyəti əkinçilik və maldarlıq idi. Əsas şum və biçin torpaqları, yaylaqlar, qışlaqlar, suvarma qovşaqları feodalların şəxsi mülkiyyəti idi. Əlverişli iqlim xüsusiyyətləri və torpaqların münbitliyi Azərbaycanda müxtəlif bitkilər, o cümlədən kətan, küncüd, buğda, arpa, çəltik və s. yetişdirmək üçün əlverişli şərait yaradırdı. Xanlıqların təsərrüfat həyatı bir-birinə oxşar olsa da, təbii coğrafi şərait və tarixi ənənələrə bağlılıq əhalinin məşğuliyyətində müəyyən fərqliliklərin olmasını labüd edirdi. Əhalinin ərzaq tələbatını ödəmək üçün xanlıqların hamısında, demək olar ki, taxıl əkilirdi. Pambıqçılıq daha çox Şirvan, Gəncə, Qarabağ, Naxçıvan və Cənubi Azərbaycanın əksər xanlıqlarında yayılmışdı. Əgər əvvəlki dövrlərdə pambıq ancaq toxuculuqda daxili ehtiyaclar üçün becərilirdisə, XVIII əsrdən başlayaraq ölkəyə əcnəbi tacirlərin marağının çoxalması xammal kimi pambığa tələbatı artırmışdı. Feodal çəkişmələri bu məhsuldar sahə ilə məşğul olmağa imkan vermirdi. Pambıqçılıqda becərmə texnikası aşağı səviyyədə idi. Onun təmizlənməsi və çiyiddən çıxarılması ibtidai üsulla aparılırdı.

Ölkə iqtisadiyyatında mühüm yer tutan ipəkçilik Şamaxı, Şəki, Qarabağ, Lənkəran, Naxçıvan və digər xanlıqlarda inkişaf etmişdi. Kənd təsərrüfatında

arıçılıq, üzümçülük, bostançılıq, xüsusilə bağçılıq müəyyən rol oynayırdı. Bunlar, əsasən, Qarabağ, Təbriz, Marağa, Gəncə, Şəki, Quba, Urmiya, Naxçıvan və s. xanlıqlarda yayılmışdı. Abşeron özünün ətirli zəfəranı ilə məşhur idi. Burada bostançılıq da inkişaf etmişdi. Lənkəran xanlığında çəltik və şəkər çuğunduru yetişdirilirdi. Xəzər dənizi və Kür çayı sahillərində yaşayan əhali balıqçılıqla məşğul olurdu.

Kənd təsərrüfatının mühüm sahələrindən biri də maldarlıq idi. Maldarlıqla, əsasən, yarımköçəri həyat sürən tayfalar məşğul olurdular. Qışlaqlarda və yaylaqlarda xırda və iribuynuzlu mal-qara bəslənilirdi. Qarabağ xanlığında atçılığın inkişafına xüsusi əhəmiyyət verilirdi.

Şəhər həyatı və sosial zümrələr

XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycanın hər xanlığında əsas etibarilə bir mərkəzi şəhər mövcud idi. Təbriz, Şamaxı, Ərdəbil, Dərbənd, Urmiya, Xoy, Gəncə kimi qədim şəhərlər əvvəlki kimi yenə də mühüm ticarət və sənətkarlıq mərkəzləri idilər. Bununla yanaşı, Şuşa, Yeni Şamaxı kimi şəhərlər də meydana gəlirdi. Şəhərlərdə toxuculuq, xalçaçılıq, misgərlik, silahışləmə, dabbaqlıq, xarrathıq, duluşçuluq və s. kimi sənət sahələri inkişaf etmişdi. Ölkənin iqtisadi və siyasi pərakəndəliyi, tez-tez baş verən ara müharibələri onlarca şəhərin xarabalığa çevrilməsinə, yüzlərlə sənətkarın, şəhər əhalisinin yurd-yuvasını tərk etməsinə səbəb olmuşdur.



Vergi və mükəlləfiyyətlər

Azərbaycan xanlıqlarında əsas vergi *malcəhət* idi. Müxtəlif xanlıqlarda onun həcmi məhsulun 1/10-lə 1/3 arasında dəyişirdi. Feodallar otlaqlardan istifadə

müqabilində rəiyyətdən *çöpbaşı* adlı əlavə vergi alırdılar. Bağlardan toplanan *bağbaşı* adlı vergi məhsulun 1/10-ni təşkil edirdi. Bayram günlərində rəiyyət “hədiyyə” olaraq feodala *bayramlıq* gətirməli idi. Kəndli xanın atları üçün arpa verməli idi. Bu vergi *at arpası* adlanırdı. Rəiyyət tez-tez xanın muzzdlu əsgərlərini də öz hesabına saxlamalı olurdu. Bu mükəlləfiyyət *dışkirəsi* adlanırdı. Rəiyyətdən həmçinin xan dəftərxanasının və inzibati idarəetmənin digər qurumlarının xərclərini ödəmək üçün *mirzəyanə, kələntərlik* və digər vergilər toplanılırdı. Vergiyənlər xanın əmrinə əsasən öz xeyirlərinə *darğalıq* adlı vergi də toplayırdılar. Kəndlilərin gəlirinin çox hissəsi müxtəlif vergi və mükəlləfiyyətlərin ödənilməsinə sərf olunurdu.

Kəndli feodalın xeyrinə olaraq bir sıra mükəlləfiyyətlər - biyar və əvrəz yerinə yetirməli idi. Biyar ildə 3 gündən 6 günədək, əvrəz isə 2 gün olurdu. Əvrəz zamanı kəndin bütün əhalisi ya qala divarı hörməli, körpü çəkməli, ya da feodalın təsərrüfat və ev işlərində birlikdə çalışmalı idi. Bu isə kəndlilərə öz təsərrüfatları ilə məşğul olmağa maneçilik törədirdi.

Xanlıqların idarə edilməsi

Hər bir xanlığın başında qeyri-məhdud səlahiyyətlərə malik olan xan dururdu. İstər qanunverici, istər məhkəmə və istərsə də icraedici hakimiyyət, xanın əlində cəmləşmişdi. Xanlığın idarə edilməsində xanın ən yaxın köməkçisi *vəzir* sayılırdı. Xanlıqlar inzibati cəhətdən mahallara, mahallar da kəndlərə bölünürdü. Mahalları *naiblər*, kəndləri isə *kəndxudalar* və ya *yüzbaşılar* idarə edirdi. Şəhər məmurları - canişinlər də naib vəzifəsi daşıyırdılar. Bunlardan başqa şəhər məmurlarına *qalabəyi, darğalar* və *əsasbaşı* daxil idilər.

Darğalar şəhər daxilində, əsasən, fəal ticarət aparılan yerlərdə qayda-qanuna nəzarət edirdilər, əsasbaşı isə şəhərin gecə qarovuluna cavabdeh idi. Naib təsərrüfatı idarə edir, vergilərin vaxtında yığılması üçün xanın qarşısında məsuliyyət daşıyırdı, mükəlləfiyyətlərin yerinə yetirilməsini təmin edirdi. Sənətkarlara qoyulan vergilərin təyin edilməsi və toplanması da naibin vəzifəsinə daxil idi. Kəndliləri itaətdə saxlamaq üçün xanlar maaflardan ibarət xüsusi dəstələr yaradırdılar. Bu

maafı xüsusi imtiyazlara malik olur, vergi və rüsumlardan azad edilirdilər. Onlar xana hərbi xidmət göstərməli, onun çağırışına əldə silah gəlməli idilər. Xanın sosial dayağını dağçılar, yüzbaşılar, kəndxudalar və naiblər təşkil edirdilər. Onların heç biri xandan əmək haqqı almırdı və ancaq zəhmətkeş xalqın hesabına yaşayırdı.

Mövzu 17. Mədəniyyət

Elm, təhsil

Qərbi ölkələrində elm və texnika inkişaf etdiyi halda, Azərbaycanda, digər Şərqi dövlətlərində olduğu kimi, həyatın bütün sahələrində ənənəvi üsul və avadanlıqlardan istifadə olunurdu. Xanlıqlarda ədəbiyyat və memarlıq sahəsində mədəni inkişaf hiss olunurdu. Bu dövrdə kitabxanalar əhəmiyyətli rol oynayır. Ərdəbildəki Şeyx Səfi kitabxanası öz şöhrətini qoruyub saxlamışdı. Keçən əsrlərdə olduğu kimi, bu dövrdə də təlim-təhsil məsələlərinə din xadimləri rəhbərlik edirdi. Tələbələr yenə də məscidlərdə, şəxsi evlərdə təşkil edilən məktəb və mədrəsələrdə təhsil alırdılar. Burada uşaqlar əvvəlcə ana dilində, sonralar isə ərəb və fars dillərində təhsillərini davam etdirirdilər. Əlifbanı tamam öyrəndikdən sonra “Quran”ı əzbərləyirdilər. Təhsil ocaqlarında, əsasən, ilahiyyat dərsi geniş tədris edilsə də, bəzən təbiət elmləri də keçilirdi.

Memarlıq, incəsənət

Şəki xanlarının yay sarayı Azərbaycanda ilk müstəqil xanlığın əsasını qoyan Hacı Çələbi xanın nəvəsi Hüseyn xanın dövründə tikilmişdir. Qala divarları ilə əhatə olunan ikimərtəbəli Xan sarayı altı otaqdan, dörd dəhlizdən, iki güzgülü eyvandan ibarətdir.

Binanın baş fasadı dünyada analoqu olmayan ən xırda, həndəsi fiqurlara bölünmüş, ağac parçaların aralarına müxtəlif rəngli şüşələr geydirilmiş şəbəkə pəncərə və qapılardan ibarətdir. Şəbəkələrin hər bir kvadrat metrində orta hesabla 5000, mürəkkəb yerləri 14000 ağac və şüşə şəbəkədən istifadə olunmuşdur.

Binada mismar və yapışqandan istifadə edilməmiş, ağac və şüşə parçaları bir-birinə geyindirilmişdir. Saray divarının ornamentləri, naxışlı şəbəkələr, müxtəlif naxışlar, gəc üzərində oymalar məharətlə işlənmişdir. Binanın daxilində həndəsi naxışlara, nəbatat rəsmlərinə, süjetli və quş rəsmlərinə, döyüş və ov səhnələrinə daha geniş yer verilmişdir. Zövqlə işlənmiş taxçalar, güzgülü buxarilər əsl sənət nümunəsidir.



Qədim tarixə malik olan Azərbaycanda xalçaçılığın inkişafı haqqında Herodot, Klavdi Elian, Ksenofont və başqa qədim dünya tarixçiləri məlumat vermişlər. XVIII əsrin ikinci yarısında, xanlıqlar dövründə xalça istehsalı xeyli genişlənmiş, hər xanlığın özünün xalçaçılıq karxanası olmuş və bu da müxtəlif məktəblərin yaranmasına zəmin yaratmışdır. XVIII əsrdə Qarabağ xalçaçılıq məktəbi Şuşada cəmlənmişdi. Bu əsrdə Şuşada klassik çeşnili xalçalarla yanaşı, Rusiyadan, eləcə də Avropadan gətirilmiş məcməyi, ətirli sabun, çit və digər müxtəlif məişət əşyaların üzərindən götürülmüş naxışlardan yeni xalça kompozisiyaları – “Bağcadagüllər”, “Saxsıdagüllər”, “Bulud” və s. toxunurdu.

Qarabağ xalçalarının rəng-boyaq palitrası olduqca zəngin olmuşdur. Bu palitra Qarabağ təbiətinin bütün rənglərinin ən zərif çalarlarını özündə əks etdirir. Qədim dövrlərdən Azərbaycan xalçalarının ara sahə yerliyi ənənəvi olaraq qırmızı rəngdə işlənmişdir. Müxtəlif bitkilərlə yanaşı, orta əsrlərdən burada rənglər cürbəcür həşəratlardan da alınmışdı. Onların içərisində qırmızı rəng almaq üçün ən geniş yayılmışı koşenildir. Xalq arasında ona “qırmız böcəyi”, “qurd qırmız”, “palıd cücüsü” deyilirdi. Naxçıvan xanlığı dövründə bu gözəl və füsunkar təbiətli

yurdumuzda vaxtilə evlərdə palaz, kilim, sumax, vərni, şəddə, zilli və cecim kimi xalça növləri toxunub, xalçatoxuma sənəti inkişaf etdirilib.

Xanlıqlar dövründə diqqəti cəlb edən xalçaçılıq məktəblərindən biri də Təbrizdə yerləşirdi. Azərbaycan mədəniyyət tarixinin ən qiymətli inciləri silsiləsinə daxil olan Təbriz xalçaları, Quba, Şəki xalıları və xalçaları bu gün də öz dəyərini qoruyub saxlayır. Azərbaycan xalçaçılıq sənəti sahəsində dünyanın aparıcı ölkələrindən biridir.

Ədəbiyyat

XVII–XVIII əsrlərdə Azərbaycan ədəbiyyatı şifahi xalq yaradıcılığının, əsasən, aşiq nümayəndələrinin əsərlərinin təsiri altında canlı həyata, xalq dilinə daha da yaxınlaşır. Bununla yanaşı, Azərbaycan poeziyasında realizmə keçid dövrünün təməli qoyulur. Bu dövrdə poeziyada Füzuli ənənələri hələ kifayət qədər güclü olsa da, artıq bu cazibədən çıxmaq cəhdləri Saib Təbrizi, Qövsü Təbrizi kimi sənətkarların yaradıcılığında özünü birüzə verir. Molla Vəli Vidadi və Molla Pənah Vaqif kimi sənətkarlar sadə, canlı dildə yazdıqları əsərlərlə poeziyanı xalqa daha da yaxınlaşdırmışlar. Vaqif öz dövrünün görkəmli siyasi xadimi olmuş, Qarabağ xanlığının xarici siyasətini uzun müddət müəyyənləşdirmişdir. XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatında orta əsrlərin son, yeni dövrün isə başlanğıc mərhələsi kimi keçid xarakteri daşıyır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi. 7 cildə, Bakı, 2007.
2. Həsən Qəniyev. Azərbaycan tarixi. Bakı, 2019.
3. Süleyman Əliyarlı. Azərbaycan tarixi. Bakı, 2009.
4. İradə Nuriyeva. Azərbaycan tarixi. Bakı, 2015.
5. Mehman Abdullayev. Azərbaycan tarixi. Bakı, 2014.
6. İsmayıl Məmmədov. Azərbaycan tarixi. Bakı, 2014.
7. Kərim Şükürov. Azərbaycan tarixi. Bakı, 2004.
8. Yusif Yusifov və Ziya Bünyadov. Azərbaycan tarixi. Bakı, 2007.

